

**“HIERAPOLIS ALMA PHILIPPUM”: HAVARİ’NİN KUTSAL
ALANIN’DAKİ YENİ KAZILAR, ARAŞTIRMALAR VE
RESTORASYONLAR¹**

Francesco D’ANDRIA*

Anahtar Kelimeler: Hierapolis • Aziz Philippus • Grafiti • Şifa Damgalı Unguentaria

Özet: 2011 yılında Havarî’ye adanmış büyük Bizans Kutsal Alanı içinde Aziz Philippus’un mezarının bulunmasından sonra, İtalyan Arkeoloji Heyeti Hierapolis’teki 2012-2015 yılları arasındaki araştırma ve restorasyon çalışmalarını özellikle Mezarın etrafına yapılmış Kilise alanında yoğunlaştırdı. Bu dönemde Lykos Vadisi’ndeki Erken Hristiyanlık Dönemi araştırmaları önemli bir gelişme kaydetti ve yakınlardaki Laodikeia ve Maiandros Tripolisi kentlerindeki arkeoloji araştırmaları yoğunlaştı.

Araştırmalarımızın derinleştirilmesi çerçevesinde olağanüstü önem taşıyan bir buluntu, 2015 yılında kiliseye girişi sağlayan bir mekanda hacıların Havarî Philippus’a ve Tanrıya yakaran çok sayıda graffitiler ve boyalı yazıtlar bıraktığı bir duvarın ortaya çıkartılmasıdır. Diğer buluntular, Kutsal Alan’ın, Aziz Philippus’un imgesini taşıyan özel damgalı unguentariada tıbbi maddelerin dağıtıldığı sağlık ve şifa merkezi olduğunu doğrulamamızı mümkün kıldı.

**“HIERAPOLIS ALMA PHILIPPUM”: NEW EXCAVATIONS, RESEARCHES AND
RESTORATIONS IN THE SANCTUARY OF THE APOSTLE**

Keywords: Hierapolis • St Philip • Graffiti • Healing • Stamped unguentaria

Abstract: After the discovery in 2011 of the tomb of St Philip inside the large Byzantine Sanctuary dedicated to the memory of the Apostle, in the course of the 2012-2015 campaigns the Italian Archaeological Mission in Hierapolis intensified its research and restoration activities, especially in the area of the Church around the sepulchre. This period also saw the extraordinary development of historical investigations of early Christianity in the valley of the Lykos and the intensification of the archaeological research in the nearby cities of Laodicea and Tripolis on the Maeander.

In this framework of profound renewal of our knowledge, of extraordinary importance is the discovery in 2015, in a room by the entrance to the Church, of a wall on which the pilgrims left numerous *graffiti* and painted inscriptions, with references to Philip the Apostle and invocations to the Lord. Other discoveries have made it possible to verify that the Sanctuary was a centre of health care and healing, with the production of medicinal substances, distributed in special ampullae that bear stamps with the image of St Philip.

* Prof. Dr. Francesco D’Andria, Univesità del Salento, Dipartimento di Beni Culturali, Via Dalmazio Birago 64 – LECCE, e- posta: francesco.dandria@unisalento.it
Gönderilme tarihi: 15.08.2018; Kabul edilme tarihi: 11.22.2018

¹ Her zaman olduğu gibi M. Piera Caggia ve Tommaso Ismaelli’ye metinlerin redaksiyonu ve resimlerin seçimindeki etkili işbirlikleri için teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Laodikeia için Celal Şimşek’e ve Bathonea için Şengül Aydıngün’e araştırmalarının olağanüstü sonuçlarını benimle paylaşma yüce gönüllüğünü gösterdikleri için minnettarım. Bahadır Duman’a, Aziz Philippus damgalı unguentariumu yayımlama izni verdiği için şükranlarımı sunarım. Alister Filippini’ye Lykos Vadisi’ndeki Erken Hristiyanlık Dönemi’ndeki olaylar ve kişilerle ilgili teşvik eden gözlemleri için teşekkür ederim.

İkonografik referansları: fotoğraflar ve çizimler özellikle belirtilmediği sürece MAIER arşivine aittir. İtalyancadan Türkçeye çeviri: Nalan Fırat.

Bu makale İtalyanca olarak, *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia* LXXXIX, 2016-2017, 129-202’de yayımlandı.

MS 6. yüzyılın ikinci yarısında geç latinist şair Venanzio Fortunato, *Carmina* adlı eserinin bazı mısralarında Philippus'un hatırasını Ioannes ve Iacobus adlarındaki diğer havarilerle birleştirerek kutlar²:

“*Praecipuum meritis Ephesus veneranda Iobannem / dirigit et Iacobos terra beata sacros / laeta suis votis Hierapolis alma Philippum*”

“Saygıdeğer Ephesos, liyakatleriyle ünlü Ioannes'i gönderir ve kutsal (mutlu) topraklar Iacobus isimli azizleri; seçkin Hierapolis dualarının gerçekleşmesiyle mutlu, Philippus'u (gönderir)”³.

Dini ilahi yazarı, mutlu topraklar ifadesiyle Kutsal Topraklar'dan söz ediyor ve özellikle de Iacobus isimli iki havarinin şehitlik mertebesine ulaştığı Kudüs'e atıfta bulunuyor olmalıdır⁴. Aynı dönemde Ravenna'daki kiliselerin mozaiklerinde temsil edilmiş olan Azizlerin teorilerinde olduğu gibi, Venanzio hristiyanlık dünyasının çeşitli kentlerinden gelen şehitlerin

ve günah çıkartan papazların gelişini anlatmaktadır ve Küçük Asya için ilk yüzyılların edebi geleneğine göre Ephesos Ioannes'le, Hierapolis Havarî Philippus ile sürekli olarak bağlanmıştır⁵. Gallia'nın latin şairinin mısralarında bu azizin adı Küçük Iacobus figürünü hatırlatıyor ve bu ilişki Constantinopolis'ten Roma'ya iki havarinin kutsal emanetlerinin getirildiği döneme atıfta bulunuyor olmalıdır. Kutsal emanetler, Bizans İmparatorluk Sarayı'nda temsilcilik görevi olan Papa I. Pelagios (556-561) zamanında inşaatına başlanan⁶ ve ardılı III. Ioannes (561-574) tarafından inşası tamamlanan Aziz Philippus ve Iacobus Bazilikası'na (günümüzde Aziz Havariler Bazilikası olarak bilinmektedir) getirilmiştir⁷.

Lykos Vadisi'ndeki Kazılar ve Araştırmalar

Philippus'un kutsal emanetlerinin Roma'daki kültürünün kökeni Küçük Asya'da Hierapolis antik kentindedir. Yetkili tanıklar tarafından doğrulanmış bir geleneğe göre Havarî Çarmıha gerilerek şehit düşer ve orada toprağa verilir (Res. 1). 2011 yılında Phryg kentindeki Kutsal Alan'ın içindeki mezarın ve kilisenin keşfedilmesinden sonra, Akademi'de Hierapolis İtalyan Arkeoloji Heyeti (ileride MAIER olarak söz edilecektir) tarafından gerçekleştirilen çalışmaların ilk raporunu sunma fırsatım oldu, MAIER Anadolu'da Erken Hristiyanlık dönemi'yle ilgili olağanüstü tanıklıkları gün ışığına çıkartmış-

² Venanzio Fortunato, *Carmina* 8. 3, 143-146.

³ Latince'den İtalyanca'ya çeviri T. Ritti tarafından yapılmıştır.

* Her zaman olduğu gibi M. Piera Caggia ve Tommaso Ismaelli'ye metinlerin redaksiyonu ve resimlerin seçimindeki etkili işbirlikleri için teşekkür ederim. Laodikeia için Celal Şimşek'e ve Bathonea için Şengül Aydıngün'e araştırmalarının olağanüstü sonuçlarını benimle paylaşma yüce gönüllüğünü gösterdikleri için minnettarım. Bahadır Duman'a, Aziz Philippus damgalı *unguentarium*'u yayımlama izni verdiği için şükranlarımı sunarım. Alister Filippini'ye Lykos Vadisi'ndeki Erken Hristiyanlık Dönemi'ndeki olaylar ve kişilerle ilgili teşvik eden gözlemleri için teşekkür ederim. İkonografik referanslar, fotoğraflar ve çizimler özellikle belirtilmediği sürece MAIER arşivine aittir. İtalyancadan Türkçeye çeviri Nalan Fırat tarafından yapılmıştır.

⁴ Büyük Iacobus, Zebedi'nin oğlu ve Ioannes'in kardeşidir ve 44 yılında Kutsal Kent'te şehit olmuştur. Küçük Iacobus ise İsa'nın kardeşidir ve 62 yılında Kudüs'te şehit olmuştur.

⁵ Eus. *Hist. Ecl.* 3.31, 1-5.

⁶ Sotinel 2014, 536.

⁷ Pennacchio 2014, 537, ithaf yazıtının metni korunmuştur, Bazilika'nın ana kapısının *arşitravı* ve *apsis*'ine yerleştirilmiş olan metin 15. yüzyılda hala görülebilmekteydi: Battista De Rossi – Gatti 1888, 65, 139, 248, No. 14-15, 18, 27.

tı⁸. İzleyen yıllarda (2012-2015) bu olağanüstü yapıyla ilgili yeni verilerin ortaya çıkmasını ve bilgilerimizin genişlemesini sağlayan dört kazı dönemi gerçekleştirildi, kronolojisinin tespit edilmesini ve yapının çeşitli bölümlerinde gerçekleştirilen ve ilk raporlarda önerilen dini tören uygulamalarıyla ilgili yorumlarda düzeltmeler yapılmasını sağladı⁹. Phryg kentindeki havarinin mezarının etrafına inşa edilmiş olan Bizans kompleksinin yayımı, Roma'da Petrus ve Paulus *tropaia*'sının, Papa Vitto-re'ye piskopos Polikrates'in ünlü mektubu¹⁰ ve Romalı rahip Gaius ile Küçük Asya'nın montanosçularından Proklos arasındaki diyalogun tanıklıkları gerçekte ilişkili olarak bu anıların anlamı üzerine geniş bir tartışmanın açılmasına neden oldu¹¹. Arkeoloji ve edebi kaynaklar geleneğin II. yüzyıldan itibaren sağlam bir

şekilde kurulmuş olduğunu göstermektedir¹².

Son yıllarda Lykos Bölgesi'nde (Res. 2) Erken Hristiyanlıkla ilgili bilgilerimiz, özellikle edebi veriler ve arkeolojik belgelerin önemli bir sentezini ortaya koyan Ulrich Huttner'in "*Early Christianity in the Lykos Valley*" başlıklı kitabı sayesinde önemli ölçüde genişlemiş ve derinleşmiştir¹³. Bununla birlikte, yazar kazı verilerini işlerken Philippus Kutsal Alanı'ndaki yeni keşiflerden elde edilen bilgileri kitabı yayın aşamasında olması nedeniyle kullanamamıştır. Son zamanlarda yayınlanan bir başka kitap, A. H. Cadwallader ve M. Trainor tarafından yönetilen Australian Research Theology Foundation'dan bir grup araştırmacı Colossae kentindeki çalışmalara ayrılmıştır. Ancak bu çalışmalar yeni ahitçi araştırmalar geleneğine göre açık bir şekilde edebi metinleri ön plana çıkartmaktadır¹⁴. Kadmos (Honaz Dağı) eteklerinde yer alan arazide sistemli araştırmalara konu olmamış bu merkezde modern tekniklerle yürütülecek arkeolojik araştırmalar programı önemli temel verilerin elde edilmesini sağlayacaktır. Alanda Hellenistik ve Roma kalıntıları belirgindir;

⁸ D'Andria 2011/12, 1-52; keşfin Türkiye'de daha geniş bir kitleye tanıtılması için makale Türkçeye çevrildi, D'Andria2014a, 101-160, Ploutonion'daki keşiflerle ilgili bir kitapta yayımlandı. 2016 yılında Phrygia Hierapolis'i dizisinde iki cilt halinde 2007-2011 yılları arasında MAIER tarafından gerçekleştirilen çalışmalar yayınlandı. Çok sayıda makale Aziz Philippus Kutsal Alanı'ndaki kazı çalışmalarına ve Bizans Dönemi'nde kentin gelişimine ayrıldı: Kazıların ilk tanıtımı için bkz. Caggia 2016b, 729-766; Martyrion'un içinde yapılan sondajlar için bkz. D'Andria 2016, 767-774; *ampulla*'lar ve kutsal emanetler için bkz. Leo Imperiale 2016, 663-674; Sekizgen Hamam için bkz. Caggia 2016a, 689-714; Sekizgen Hamam'da bulunan Proto Bizans eserleri için bkz. Caldarola 2016, 715-728.

⁹ Aziz Philippus Kutsal Alanı'ndaki 2011-2015 yılları kazı ve restorasyon çalışmalarının sonuçları T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından düzenlenen yıllık sempozyumlarda sunulmuştur: D'Andria 2013c, 129-131; 2014b, 364-365; 2015, 213-214; 2016b, 162-164; 2017a, 359-361.

¹⁰ Eus. *Hist. Eccl.* 3.31, 1-5.

¹¹ Eus. *Hist. Eccl.* 3.31, 4.

¹² Hierapolis'te ortaya çıkarılan hristiyanlık konteksti örneğindeki arkeoloji ve edebi gelenek arasındaki ilişkiyle ilgili tartışma için aşağıdaki çalışmalara değinilmiştir: Hall 2014, 204-205; Brandenburg 2016, 47-58. Hierapolis Kutsal Alanı örneği hristiyanlık haç pratiğiyle bağlantılı objeler ele alınarak tartışıldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Foskolou 2016, 157-180. Doğu haçları çerçevesinde Philippus Kutsal Alanı için bkz. D'Andria 2017b, 35-56. Anadolu'daki kentlerin aziz mezarlarına bağlı değişimi için bkz. D'Andria 2017c, 3-18. Son arkeolojik ve epigrafik buluntuların ışığında Hierapolis'te Erken Hristiyanlık'la ilgili yeni bir sentez için bkz. Ritti 2017, 190-230.

¹³ Huttner 2013.

¹⁴ Cadwallader – Trainor 2011.

özellikle B. Duman ve E. Konakçı tarafından höyükte yürütülen yüzey araştırmalarında prehistorik ve Kalkolitik'ten Demir Çağı'na kadar protohistorik dönemlere ait geniş belgeler elde edilmiştir¹⁵. Başmelek Mikhael'in ilk kez görüldüğü Khonai mağarasının etrafındaki kutsal alandaki araştırmalarda sağlam sonuçlara, ancak bereketli Lykos Nehri Vadisi'ne hakim Kadmos dağı etrafındaki topraklarda yapılacak sistemli araştırmalar sürecinde ulaşılabilir.

Pamukkale Üniversitesi'nin (PAÜ) girişimiyle Denizli İli sınırları içerisindeki arkeolojik alanlarda araştırma ve sistemli kazı çalışmalarıyla bölgedeki arkeolojik çalışmalar yoğunlaşmıştır. Celal Şimşek yönetiminde Laodikeia kentinde yürütülen geniş kazı ve restorasyon çalışmalarında Proto Bizans Dönemi'ne ait önemli anıtlar gün ışığına çıkartılmıştır. Özellikle Katedral yapısındaki kapsamlı kazı çalışmalarından sonra, polikarbonat panellerden oluşan metal bir yapıyla üstü örtülerek titiz ve yenilikçi bir restorasyon projesi gerçekleştirildi. Ekklesiastik yapının tamamı güvence altına alınarak olağanüstü özelliklerinin değerlendirilmesini sağlayan gezi güzergâhı oluşturulmuştur¹⁶. Laodikeia'nın ana hristiyanlık yapısı, yan neflerin çevre duvarlarına açılan dört geniş apsisle şekillenmiş olağanüstü bir plana sahiptir (Res. 3). Geç Roma mimari modellerini hatırlatmaktadır ve Köln'deki San Gereone Kilisesi'yle benzerlik göstermektedir. MS 4. yüzyıla tarihlenen martyrium yapısının ilk planında apsisler

oval planlı bir yapıya açılmaktadır¹⁷. Merkezi mekanın kenarları boyunca yer alan büyük nişler, İmparatorluğun Mega Palation'daki her biri bir apsisin içindeki 19 yataklı büyük *triclinium*'dan etkilenmiş olan Constantinopolis'teki Laosos Sarayı'ndaki anıtsal ziyafet salonunu hatırlatmaktadır¹⁸. Laodikeia Katedrali'nde görkemli opus sectile ve mozaik tabanlar mimari yapının özelliklerinin altını çizmekte ve ayrıca kompleks bezeme motiflerinin yanı sıra bağışçıların da isimlerini taşımaktadır: protodiyakoz Polikarpos ve diyakoz Alexandros “*hypodematas*”ı yatırmıştır. Bu terim MS 5 ile 6. yüzyıllar arasına tarihlenen bir dönemde tabanın altına yaptıkları şeye işaret etmektedir¹⁹.

Pamukkale Üniversitesi'nden bir diğer arkeolog Bahadır Duman tarafından, Lykos'un Ege sahiline doğru ilerlemeye devam eden Maiandros ile birleştiği yerde bulunan Tripolis antik kentinde son yıllarda sistemli araştırmalar yürütmektedir²⁰. Yine bu önemli arkeolojik sitedeki Denizli kurumları tarafından finanse edilen (özellikle Valilik) kazılar, kentin merkezi kısmını gün ışığına çıkartırken Roma Dönemi yerleşiminin Proto Bizans Dönemi'ndeki dönüşümüyle ilgili son derece

¹⁷ Krautheimer 1986, 86, Res. 43.

¹⁸ Laosos Sarayı'nın salonunun (MS 5. yüzyıl) orta kısmının yanlarına yerleştirilmiş altı niş bulunmaktadır: Krautheimer 1986, 71, Res. 30. Roma'da Laterano Sarayı'na Papa III. Leone tarafından davetler için büyük bir *triclinium* (*Consistorium*) inşa ettirilmiştir. Ana *apsis* dışında yan duvarlarında on adet niş yer almaktadır: Krautheimer 1986, 349. Salvatore Bazilikası'nın yanında yer alan yapı havarilerin yaşamlarından hikâyeleri resmeden mozaiklerle süslüydü ve salonun ortasında porfirden bir çeşme yer alıyordu: Delogu 2014, 700-701.

¹⁹ Şimşek 2015, 67-82, Res. 108, Protodiyakoz Polikarpos mozaïği, Res. 109, Diyakoz Alexandros mozaïği.

²⁰ Duman 2013, 179-200.

¹⁵ Duman – Konakçı 2011, 247-281.

¹⁶ 2003 yılında başlayan çalışmaların ilk on yılının sonuçlarıyla ilgili genel bir sunum için bkz. Şimşek 2014.

zengin veriler kazandırmıştır²¹. MS 4 ve 5. yüzyıllar arasına tarihlenen, Aphrodisias heykelleri ile karşılaştırılabilecek yüksek görevli memur heykelleri, olağanüstü korunma durumlarıyla Geç Antik Dönem sanat tarihi için en önemli buluntular arasında sayılabilir. Heykeller mermer ve oniksten yapılmış ve kaidelerinin yanına düşmüş şekilde bulunmuştur. Yunanca yazıtlarda adları ve görevleri belirtilmiştir ve Geç Antik Çağ kentinin prosopografisini oluşturmak için son derece önemli belgelerdir²².

Hierapolis Aziz Philippus Kutsal Alanı'ndaki Araştırmalar ve Kazılar (2012-2015)

2011 yılında Havari'nin mezarının bulunuşundan sonra MAIER ekibi tarafından Kutsal Alan'da 2012 ve 2015 yılları arasında yoğun kazı ve araştırma dönemleri ile kapsamlı restorasyon çalışmaları gerçekleştirildi. Güzel bir tesadüf olarak aynı yıl New York Kaplan Vakfı, aralarında Hierapolis'in de yer aldığı Türkiye'deki bazı önemli arkeolojik sit alanlarındaki restorasyon ve değerlendirme çalışmalarını destekleme kararı aldı²³. Gecikmeksizin MAIER, yönetimine ayrılan

kaynağı Aziz Philippus Kilisesi ve mezarı için kullanmak üzere talepte bulunuldu. Böylece 2012 yılından itibaren sismik olaylar sonucunda yapının yıkılan kısımlarından parçalanan ve kopan renkli mermer levhalardan oluşan *opus sectile* döşemenin sağlamaştırılma çalışmalarına başlandı (Res. 4).

Aynı şekilde depremlerle yerinden oynayan Ayazma söküldü ve temelleri sağlamaştırıldıktan sonra blokları orijinal yerlerine yerleştirildi (Res. 5). *Templon*'un şanslı bir şekilde neredeyse tüm mimari öğeleri korunagelmıştır ve mermer sekiz sütunun sağlamaştırıldıktan sonra *anastilosis*'i yapıldı, kilisenin içinde sıva kaplamanın sağlamaştırma çalışmaları gerçekleştirildi²⁴ (Res. 6-7). 40 metre kolu olan hareketli bir vinç kullanılarak kilisenin ve yanındaki yapıların kazısı genişletildi. Yıkıntı içerisinde yapıyı ait, özellikle narteks bölümünü kapatan çok sayıda taş ve blok kaldırıldı. Torino Politeknik'ten mimar Paolo Mighetto işbirliğinde ekklesiastik yapının tamamını kapatan, Laodikeia Katedrali'ndeki kriterlere ve denenmiş olan malzemelere uygun olarak bir çatı projesi hazırlandı (Res. 8). Yapılması arzu edilen söz konusu proje, yapının korunmasını ve mermer bezeme öğelerinin, *opus sectile* ve mozaik döşemeler ile mezarın yanındaki havuzların değerlendirilmesini sağlayacaktır. Oysa şu anda hava koşullarından ve biyolojik saldırılardan etkilenmemesi için üzeri toprak ve kumla kapatılmıştır.

Son yıllarda yerel kurumlar özellikle Denizli Valiliği ve valilik görevi yapmış olan Sayın Abdülkadir Demir, Aziz Phi-

²¹ *Agora*'nın yakınlarındaki kazılar önemli bir *tabernae* yapısını ortaya çıkardı. Oldukça iyi durumda koruna gelen yapı, Orta İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bezemelerle süslüdür: Duman 2017, 109-142.

²² Bu buluntuların ilk sunumu için bkz. Duman – Baysal 2016, 566, Res. 5; 2017, Res. 3, yol güzergâhı üzerinde kaidelerinin üstünde yer alan heykellerin dizilişini göstermektedir. Yazıtlar Francesco Guizzi ve Alistar Filippini tarafından Pamukkale Üniversitesi ve MAIER arasındaki işbirliği çerçevesinde incelenmektedir.

²³ Vakıf tarafından desteklenen Yunanistan ve Türkiye'deki başlıca sit alanlarındaki çalışmalar Kaplan Fund tarafından 2017'de sunulmuştur, Hierapolis'teki çalışmalar için bkz. Kaplan Fund 2017, 60-63.

²⁴ D'Andria 2015, 213-214, Res. 14-15; 2016b, 162-164, Res. 4-7; 2017a, 359-361, Res. 9-14.

lippus Kutsal Alanı'nın değerlendirilmesi çalışmalarını maddi olarak desteklemiştir. Kuzey Bizans Kapısı'ndan başlayan 13. stenoposu ve yerleşim yerini geçerek sekizgen Martyrion yapısının ve Proto Bizans Dönemi Kutsal Alanı'nın hakim olduğu Doğu Kapısına ulaşan gezi güzergahı düzenlenmiştir (Res. 9). Bu alana girişi kolaylaştırmak için, 2011 ve 2012 yıllarında, Bizans yapısının biçimi kullanılarak modern metal borularla kış sel sularının açtığı yarığın (Suini Dere), hac ziyaretine gelenlerin ve turistlerin kolaylıkla geçmesini sağlayan köprü yeniden yapıldı. Böylece kutsal alana çıkan ve yine titiz bir şekilde restorasyonu yapılan uzun traverten merdivene ulaşılması sağlandı²⁵.

2012-2015 yılları arasında kazı çalışmaları Kilise'nin kuzeyindeki ve batısındaki alana yoğunlaştırıldı. Narteksin önündeki mekanların duvarlarının yıkıntısı ve onların da üstü atık yapı malzemeleri ve tepenin üst kısmından akan yaklaşık 4 m yüksekliğindeki toprakla kaplıdır (Res. 10).

Kilisenin kuzeyindeki bölgede kutsal alan ile bağlantılı konutlara ait olan yapı kompleksinin araştırılmasına başlandı. Ancak şimdiye kadar Martyrion'un yer aldığı yer ile mezarın etrafına inşa edilmiş yapı kompleksini bağlayan eğim boyunca yayılmış yapıların ortaya çıkartılması için kazı çalışmaları genişletilemedi.

Ekklesiastik yapının batısındaki alandaki kazı tepeyle bağlantıyı sağlayan merdivenin sınırlarının belirlenmesini sağladı (Res. 11); kuzey sınırı boyunca büyük

kısmı merdivenin yıkıntısından gelen blokların kullanılmış olduğu Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen mezarlar sıralanmıştır.

Son kazı döneminde (2015), *narteks* girişinin batısındaki alanda tepenin eğiminin başladığı ve kutsal yapı kompleksini besleyen *castellum aquaea* ait duvar yapılarının olduğu yerde son derece ilginç bir keşif yapıldı²⁶. Boşaltma işlemini tam olarak tamamlayamadan 5,50 x 5,50 m büyüklüğünde bir su deposunun kazısına başlandı; depodan bir dizi pişmiş toprak boru çeşitli yapılara su taşımak üzere çıkmaktaydı: önce yakındaki Ayazma'ya, sonra kilisenin içindeki havuzlara ve son olarak tepenin ayaklarında köprüden hemen sonra yer alan sekizgen hamam yapısına²⁷. Bu büyük Proto Bizans Dönemi sarnıcı platodan gelen su borularının birleştiği *castellum divisorium*'dur. Giuseppe Scardozzi tarafından yapılan topoğrafik yüzey araştırmalarında İmparatorluk Dönemi'nden itibaren kenti besleyen kompleks su kemerleri sistemi tespit edildi (Res. 12)²⁸. Yerleşimin doğusundaki yamaç boyunca yer alan anıtsal boyutlardaki *castellum aquae* bu döneme aittir ve traverten dörtgen bloklarla inşa edilmiştir. Su buradan, Roma kentinin yerleşim planında merkez noktaları oluşturan büyük çeşmelere taşınmaktaydı²⁹.

Su dağıtım sistemine ilişkin devam etmekte olan çalışmalar kutsal alan içinde gerçekleştirilen tüm faaliyetlerde suyun

²⁶ D'Andria 2017a, 360-361; Richter 2017, Ek 1.

²⁷ Caggia 2014b, 433-452.

²⁸ Scardozzi 2012, 111-117.

²⁹ D'Andria – Campagna 2006, 359-361; Scardozzi 2015, 153, Pafta 28.

²⁵ Merdivenin restorasyonu ve köprünün inşasıyla ilgili bilgiler geniş olarak aşağıdaki yayında sunulmuştur: Caggia ve diğ. 2016, 675-687.

öneminin anlaşılmasını sağladı³⁰. Aziz Philippus Kilise'sinin papazlara ait olan bölümündeki su tesisatına, ilk aşamada yapılan bazı önerilere açıklık getirmek üzere özel önem gösterildi. Ephesos Aziz Ionnes Bazilikası'yla ve diğer aziz mezarlarının etrafına inşa edilmiş kutsal alanlarla yapılan karşılaştırmalar temelinde, mermer sunak levhasının altındaki mekanı, havarinin kutsal emanetlerinin saklandığı yer olarak yorumlamıştım³¹. Bu yeraltı odası 1,85 x 1,25 m ölçüsündedir ve yüksekliği (1,90 m) kutsal emanetlerin saklanması için uygun değildir: Ephesos'ta bu mekan Bazilika'nın sunağının altındadır ve çok daha alçaktır; ayrıca Hierapolis yapısı tuğla örgülüdür ve duvarları sarnıçlarda olduğu gibi sıvalıdır (Res. 13). Sunağın dört sütunu dörtgen mermer levhanın üstünde yer alıyordu. Levhanın dört kenarı da yaklaşık 20 cm yükseltilmiş, tuğla ve hidrolik kireçle örülmüş, içine su konulan tekne şeklindedir. Buradaki işlevi anlayabilmemiz için Laodikeia Katedrali'nin içindeki papazlara ait alanda yapılan kazı çalışmalarında gün ışığına çıkartılan benzer bir yapı yardımımıza koşmuştur: ayın masasının destekleri bir tür alçak kenarlı tekne üstünde yer almaktadır (Res. 14)³². İçinde ortadaki kısımda su temini için pişmiş toprak bir boru yer alırken diğer bir boru, suyu boşaltmak için yerleştirilmişti. Hierapolis'te ise farklı olarak teknenin uzun kenarına yerleştirilmiş terra cotta bir *fistula*, sunağın mermer levhasının altında bulunan odasarnıça boşaltıyordu³³. Laodikeia kilisesinde papazlara ait alanın içindeki sunağın

mermer levhasının üzerinde bir ithaf yazıtı bulunmaktadır. Aziz Philippus Kilise'sinde farklı olarak piskopos Theodosius hatırlanmaktadır ve yazıtta Paula isimli bir kadının ismi *manme* (büyükanne) kelimesiyle birlikte yer almaktadır. Aynı yerde yarım küre şeklinde mermer bir tekne daha bulunmuştur. Üst kenarında parçalar halindeki yazıtta, bir kişi ve ailesi tarafından ithaf yer almaktadır³⁴. Tüm bu öğeler suyun kullanıldığı yapının en kutsal alanında gerçekleştirilen törenlere işaret etmektedir. Bu yeni veriler ışığında papazlara ait bölümdeki su tesisatı, gerçekleştirilen kutsal törenlerle bağlantılıdır. Hierapolis'te kullanılan su, pişmiş toprak bir boru aracılığıyla sarnıçta toplanıyordu; Laodikeia'da ise su boru aracılığıyla yapının dışına taşınıyordu.

Bu gözlemler temelinde Hierapolis kilisesinde sunağın altındaki mekanda Aziz Philippus'un kutsal emanetlerinin saklandığı olasılığını göz ardı edebiliriz. Roma Dönemi mezarı (C127) yapıya giren kişinin solunda yer almaktadır ve kompleksin merkezini temsil etmektedir; bu mekanda yapı kullanıldığı sürece azizin kemikleri korunmuştur. Burada hacılar anısını kutsamak için duruyorlardı ve günümüze sadece kapının etrafındaki delikleri kalmış olan değerli metallerle kaplı mezarın cephesine yaklaşıyorlardı. Orijinal yeri giriş arşitravının üstü olan Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Eski Yunanca bir yazıt, havarinin mezarı olarak kullanılmadan önceki mezarın sahibi

³⁰ Richter 2017, Ek 1.

³¹ D'Andria 2011/12, 29-31.

³² Şimşek 2015, 33-42, Res. 44, 46, 48.

³³ Şimşek 2015, 41, Res. 46.

³⁴ Bu yazıtların ilk okuması Francesco Guizzi tarafından yapıldı; Şu anda ise Alister Filippini tarafından çalışılmaktadır: Şimşek 2015, 37, Res. 49-50.

olan aileye aittir³⁵. Daha sonra yazıt kazınmış ve sadece çerçevesi inananların tapınımı için açık bırakılmıştır: yüzeyi düzdür ve sayısız kişinin elini sürmesi sonucunda aşınmıştır ve çok ince çizgilerle haç çizilmiştir. Diğer şehit kiliselerinde olduğu gibi tapınım gören mezar, ana girişin solunda yer almaktadır. Roma San Lorenzo Bazilikası'nda, Ravenna San Apollinare in Classe'de benzer düzenlemeler mevcuttur ve Selanik San Demetrio Bazilikası'nın ana nefine yerleştirilen kyborionun içinde inananlar azizin varlığını hissediyorlardı. Ann Marie Yasin tarafından semboloji ve hristiyanlığın ilk yüzyıllarında kiliselerin içindeki alanların tören işlevleri adlı çalışmasında açık bir şekilde anlatılmıştır³⁶. Bu yapılarda kutsal törenlerin gerçekleştirildiği yer, azizlerin naaşlarına tapınılan yerden açık bir şekilde farklıdır. Hierapolis Kilisesi'nde bu görsel durum inananların algısı için son derece etkilidir³⁷.

Aziz Philippus Kutsal Alanı'nda İzlenen Yol ve Araştırma Projeleri

Kilisenin çeşitli yerlerinde gerçekleştirilen kutsal törenler ve ayinlerle ilgili soruların derinleştirilmesinin yanı sıra, bu yıllarda farklı araştırma ekipleri, yapının sistematik araştırması ve kazılarda bulunan eserlerin incelenmesi çalışmalarını yayınlaması amacıyla yürüttüler. Bu yayınların bir kısmının basımı tamamlandı

bir kısmının çalışmaları ise halen devam etmektedir.

Araştırma konularından birisi, kilisenin inşasında içinde C127 mezarının da yer aldığı doğu nekropolisten ve kentin Roma Dönemi yapılarından alınan çok sayıda mermerin, özellikle MS 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşen yoğun devşirme faaliyetleri sonucunda kullanılmasıdır. Tommaso Ismaelli, bazı mermer blokların Apollon Kutsal Alanı içinde Severuslar Dönemi'nde inşa edilen A Tapınağı'nın ince işçilikli mimari bezemelerini taşıdığını tespit etti³⁸; bu korişler kilisenin orta nefinin apsis kemerinde kullanılmıştır. Antik Çağ'dan bir alıntı olarak bezeme detaylarını vurgulamak için inşaatı yapanlar tarafından bilinçli olarak kullanılmıştır. Diğer bloklar (arşitrav blokları) Ploutonion'un Augustus Dönemi *tholos*'undan alınmıştır³⁹. İki tane verev yivli sütun büyük tiyatronun sahne binasının cephesine aittir ve mezarın iki yanına giriş kapısını çerçevelemek için yerleştirilmiştir. *Proskenion*'un *hypostylos* cephesinin restorasyonu sırasında, 2006 yılında mimari parçalar içinde tespit edilemedikleri için *anastilosis* sırasında yerel beyaz mermer tozundan yapılan kopyaları yerleştirilmişti⁴⁰. Kilisenin içinde yapılan kazılarda yıkıntı tabakaları içinde başka

³⁵ Kazıma işlemine rağmen *beroon* ve *teknos* kelimeleri okunabilmektedir, ikinci kelime Hierapolis mezar yazıtlarında yaygın olan bir formüldür ve mezarın sahibinin çocukları için kullanılmıştır: Guizzi – Nocita 2016, 22-24.

³⁶ Yasin 2009, 171-175.

³⁷ Yasin 2009, 157 (Roma şehitlik kiliselerindeki örnekler); 180-181.

³⁸ Apollon Kutsal Alanı'nda A Tapınağı'nın analitik incelemesi için, bkz. Ismaelli 2017, Aziz Philippus Kilisesi'nde devşirme olarak kullanılan parçalar için Filippo, s. 127, 310-312, Res. 236.

³⁹ Daha geç dönemde devşirme olarak kullanılan mermer parçalar ve temellerine dayanarak *tholos*'un incelemesi ve restitüsyonu için bkz. Ismaelli 2016, 321-354.

⁴⁰ *Proskenion*'un *hypostylos* cephesinin *anastilosis* projesi için bkz. Masino – Sobrà 2012, 225-233; sahne binasının döşemesinin restitüsyonu için bkz. Mighetto 2012, 235-247.

devşirme mermer mimari parçalar da ele geçmiştir. Bunlar duvarlarda kullanılmış olmalıdırlar. Rosangela Ungaro tarafından sistemli kataloglama çalışması ve incelemesi yapılmıştır⁴¹. Sven Ahrens tarafından doğu nekropolisine ait Roma Dönemi lahit parçaları ve ekklesiastik yapıdaki kullanımı tespit edilerek kataloglandı. Bunlardan küçük sütunlu tipteki bir tanezinin, yivli gövde parçaları ve başlıkları gibi bazı orijinal öğeleri korunmuştur bununla birlikte olağanüstü işçilikli Bizans bezeme motifleriyle yeniden işlenerek *solea*'nın çevrenmesinde levha olarak kullanılmıştır (Res. 15)⁴².

Geniş bir araştırma konusu, tüm yapıyı süsleyen mozaik ve opus sectile döşemelerdir. Piera Caggia tüm bu yıllarda restorasyon ve sağlamlaştırma çalışmalarının karmaşık evrelerini takip etti ve sistematik incelemesini yaptı. Böylece döşeme parçalarının yapım teknikleri ve kronolojisiyle ilgili veriler toplandı, Proto Bizans Dönemi bezemeli parçalar ayırt edildi, MS 8. ve 9. yüzyıllar arasındaki rekonstrüksiyon sırasında yapılanlar tespit edildi⁴³; *narteks* ve güney şapelde olduğu gibi bazı yerlerde MS 6. yüzyıl şemaları yeniden kullanılmış, yer döşemeleri Orta Bizans Dönemi'nin tipik modellerine göre *ex novo* olarak yapılmıştır (Res.16)⁴⁴.

Elisabetta Neri, özellikle mezarın yanındaki şapelde parçalar halinde bulunan duvar mozaik bezemelerini inceledi: ancak çok küçük parçalar söz konusudur, yine de bu mekânın bezeme tasarımını saptamak mümkün oldu, mekan tapınım gören mezara yakınlığı nedeniyle hacıların beklediği ve dua ettiği bir mekandır. Küçük mekânın içi son derece ince işçilikli mozaiklerle kaplıdır, aziz figürlerini taşıyan mozaik panolar mermer levhalarla kaplı alanlarla alması olarak yerleştirilmiştir⁴⁵. Bulunan mozaik parçaların yayılımı dikkate alındığında apsisin de mozaik bezemeli olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Cam tesseralara uygulanan arkeometrik analizler üç ayrı üretim tekniğinin belirlenmesini sağladı: en eskisi (Proto Bizans Dönemi) Filistin kökenli hammaddesi natron, ikincisi cam ile natron arasındadır ve küllüdür. Son olarak üçüncüsü sodyum küllüdür ve tarihlenmesi MS 8. yüzyıldan itibaren. Bu temele dayanarak, Orta Bizans Dönemi'nde yeniden yapılan opus sectile döşemelerde olduğu gibi duvar mozaiklerinde de yapının daha eski dönemine ait tesseraların da kullanıldığı varsayılabilir. Sikke altını ile altın yapraklar arasındaki bağlantı iki üretim dönemine işaret etmektedir: bir tanesi Proto Bizans Dönemi ve diğeri 610 ila 811 yılları arasındaki dönem⁴⁶. Yine bu durum için de Laodikeia Katedrali'ndeki kazı çalışmaları son derece ilginç veriler ortaya çıkarttı. Yandaki mekânlardan bi-

⁴¹ Ungaro 2016, 775-797.

⁴² Katalog Hierapolis'te 2012-2015 yılları arasındaki araştırmalara ayrılmış hazırlanmakta olan bir sonraki kitapta yayımlanacaktır.

⁴³ Proto Bizans Dönemi'ne ait *opus sectile* bezemeli kısımlar, insuladaki evin döşemelerindekilerle ilgili bkz. Cottica 2004, 89-106, Lev. 38-40. Buradaki örnek Laodikeia Katedrali'ndekilerle karşılaştırılabilir. Bkz. Şimşek 2015, 79-82, Res. 125-130.

⁴⁴ Mermerlerin incelenmesi *Marmora Phrygiae* projesi çerçevesinde yürütülmektedir. Territoryumdaki taş ocakları ve arkeometrik özellikler dikkate alınarak,

Roma - Bizans Dönemi kentindeki yapılaşma faaliyetlerinde kullanılan mermer ve travertenlerin elde edilme sistemi belirlenmektedir: Scardozi 2017, 165-206; *opus sectile* döşemeler için bkz. Caggia 2016c, 473-488 ve Caggia 2018.

⁴⁵ Neri – Caggia 2016, 288, Res. 4.

⁴⁶ Neri – Caggia 2016, 291-293.

rine kazılmış bir çukurun içinde yüzlerce duvar mozaïği parçası bulundu, yapıştırma harcından ayrılmamışlardı ve tesseraların yeniden kullanılması için biriktirilmiş görüntüsü mevcuttur⁴⁷. Boyalı sıvalardaki renkli pigmentlerin arkeometrik analizleri de yapıldı, bitkisel motifler, yazıtlar ve figürler yapının bazı bölümlerini kaplamaktaydı. Özellikle de narteksten azizin mezarını içine alacak şekilde inşa edilen platformda, merdivenin olduğu yerdeki mekânların içindeki duvarlarda görülmektedir⁴⁸.

Kilisenin olağanüstü zengin mermer bezemesinin incelenmesi Manuela De Giorgi ve Silvia Pedone tarafından yürütülmektedir. Yüzlerce levha ve mimari parçanın katalogu hazırlanmış ve böylece kronolojik çerçeve tespit edilebilmiştir: kilisenin inşa edildiği MS 6. yüzyılın ikinci yarısı (Res. 17) ile çeşitli yeniden yapımların ve rekonstrüksiyonların gerçekleştirildiği Orta Bizans Dönemi arasındadır⁴⁹. Bu araştırmalara dayanarak *templon*'un *anastilosis*'i yapıldı ve yapının çeşitli bölümlerini süsleyen levhalar tespit edildi: *solea*, başlıklarıyla *kyborion*, *ambon*. Diğer mermer levhalar duvarların taç kısımlarında yer alıyordu satranç tahtası motifleri ile bezeliydi; pencerelerde delikli haç motifleri (Res. 18) yer alırken, ana nefin girişindeki taşıyıcı büyük kemer de mermer levhalarla kaplıydı.

Özellikle Orta Bizans Dönemi'nde tüm kutsal alanda yer alan mezarlar dikkatle araştırıldı. Hem merdiven boyunca Sekizgen Hamam'ın etrafına hem de Kilise'nin yakınlarına kadar konutlar ve me-

zarlar çeşitli alanlara inşa edilmiştir⁵⁰. Hristiyanlık cemaatının önemli figürlerinin mezarları farklılık göstermektedir, orta nefin etrafına MS 11. ve 12. yüzyıllarda kazılmıştır, artık MS 10. yüzyıl depreminden sonra yeniden inşası yapılmadığı için yıkıntıdan dolayı kilisenin üstü açıktır. Diğer mezarlar aynı tiptedir, Ayazma ve Sekizgen *Martyrion*'a çıkan merdiven boyunca yer almaktadırlar⁵¹. Kutsal Alan'ın Orta Bizans Dönemi nekropolisi incelemeleri Rasmus Brandt yönetiminde Norveçli bir ekip tarafından daha geniş bir proje çerçevesinde yürütülmektedir. Kentin doğu nekropolisi özellikle *Martyrion*'a yakın olan kısımda, tepenin yamacına sıralanmış İmparatorluk Dönemi mezarları Bizans Dönemi'nden 1400'lü yıllara kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Bir tanesi uzun yürüyüşü boyunca uğradığı kiliselerden aldığı kurşun *signa peregrinorum*larla gömülen bir Fransız hacının mezarıdır⁵². Bu bilimlararası ve yenilikçi yöntemlerle yürütülen kazıdan elde edilen özellikle antropolojik buluntuların ve her ögenin değerlendirildiği araştırmaların sonuçları “Life and Death in Asia Minor” adlı bir kitapta yayınlanmıştır⁵³.

⁵⁰ Bu alandaki Roma ve Bizans Dönemi *nekropolis*'inin genel sunumu için bkz. Ahrens – Brandt 2016, 395-414; Hierapolis nekropolislerinin analiz yöntemleri için bkz. Wenn ve diğ. 2017, 196-216. Sekizgen Hamam'ın Orta Bizans Dönemi'nde konut mekânlarına dönüştürülmesi Caggia tarafından yürütülen kazılarda iyi bir şekilde belgelendi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Caggia 2016a, 689-713.

⁵¹ Caggia 2014, 143-161, Kilisenin *nefi*'nin etrafındaki mezarlar için bkz. Caggia 2014, 143-161, Res. 3-5.

⁵² Ahrens 2011/12, 67-74.

⁵³ Kitapta J. Rasmus Brandt tarafından yönetilen Küçük Asya nekropolisleri üzerine yapılan araştırma projesinin sonuçları yer almaktadır. MAIER'in faali-

⁴⁷ Şimşek 2015, 27, Res. 36-38.

⁴⁸ Cantisani ve diğ. 2016, 523-538.

⁴⁹ De Giorgi 2016; Pedone 2016.

Mimari Kompleksin Evreleri ve Kronolojisi: Yeni Kazanımlar

2011 yılında mezarın bulunmasından sonra genişletilen kazı çalışmaları, sondajlar ve analizler, alanın kullanım evrelerinin titizlikle tespit edilmesini sağladı, bu alanda önce *nekropolis* yer alıyordu, daha sonra ekklesiastik yapının dönüşümler ve yıkımlar içeren inşaaı takip etti.

Kilisenin içinde yapılan sondajlar İmparatorluk Dönemi'ni ortaya çıkarttı, alanda mezar yapıları ve çevre duvarları yer alırken etraflarına zamanla mermer ve traverten farklı tiplerde lahitler yerleştirilmiştir (Res. 19). C127 mezarı bu nekropolis alanının içinde ayırt edici hiç bir özelliği olmaksızın yer alıyordu⁵⁴; yerel hristiyan cemaati tarafından Havarî Philippus'un naaşı ve şehit edilmesiyle ilgili geleneğin başlaması sırasında, kapının arkhitravının üstünde yer alan Francesco Guizzi tarafından bir kaç kelimesi okunabilen ilk sahibiyile ilgili yazıt kazınarak silinmiştir⁵⁵. Cephenin sol tarafına kazınmış olan Apolleinarios ismini taşıyan yazıt harf özelliklerinden dolayı MS 2. yüzyıla tarihlenmektedir⁵⁶. Araştırmacılar tarafından Hierapolisli ünlü piskopos olarak yorumlandı. Aralarında İmparator Marcus Aurelius'a hitaben Hristiyanlığa Övgü'nün de yer aldığı çok sayıda esere imza

atmıştır. Marcus Aurelius sütunundaki kabartmalarda da resmedilen hristiyan askerlerin yakarışına tanrının cevabı olan su mucizesi, Quadi'deki Germen halkına karşı gönderilen ordunun zaferiyle sonuçlanmıştır⁵⁷.

Nekropolisin bu kısmının hristiyanlık kült alanına dönüşümü MS 4. yüzyılın ilk onlu yıllarında Constantinus'un fermanı sonrasında, C127 mezarının etrafına 13 x 11 m ölçülerinde dörtgen planlı bir yapının inşa edilmesiyle başlamıştır. Bu mekânın doğu tarafına başka bir mekân daha yaslanmıştır; burası daha sonra sunak ve synthrononla birlikte papazlara ayrılan bölüm haline gelmiştir. Yeni kompleks havarinin kültüne bağlı bir *memoriayı* oluşturmaktadır. Olasılıkla batı taraftaki iki kemerli bir açıklıktan giriliyordu; günümüze sadece kuzey duvardaki ayağı kalmıştır ve daha sonra Proto Bizans Dönemi'ndeki cephenin inşaaı sırasında yapının içinde kalmıştır (Res. 20)⁵⁸. Bu en eski döneme tarihlenen dörtgen tekne (55 x 60 cm) mezarın batısındaki duvarın dışındadır.

Tüm kenarı boyunca dört tarafında olasılıkla bir yazıtı ya da figürü taşıyan bir levhayı asmak üzere yapılmış delikler görülmektedir, MS 6. yüzyılda şapel yapıldıktan sonra ve mezarın batı tarafı bir duvarla kapatılınca kaldırılmıştır (Res. 21). Deliklerin etrafında oksidasyon olmaması

yetleri çerçevesinde Hierapolis nekropolisleriyle ilgili çalışmaları yürütmüştür: Brandt ve diğ. 2017.

⁵⁴ MS 2. ve 3. yüzyıllar Roma nekropolisleri kontekstinde Max Limoncelli tarafından mezar yapılarının ve lahitlerin kalıntılarının gerçek yerleşimleri dikkate alınarak hazırlanan üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonuna konu olan C127 mezarı da yer almaktadır: D'Andria 2017c, 11, Res.1.11.

⁵⁵ Guizzi – Nocita 2016, 22-24.

⁵⁶ Ritti 2011/12, 53-55, Res. 1; Hierapolis kentindeki piskoposların Asya piskoposları çerçevesi içindeki rolü için bkz. Flippini 2018a, 249-290.

⁵⁷ Huttner 2013, 232-236.

⁵⁸ Roma nekropolisinin Hristiyanlık kült alanına dönüşümünün benzeri, Aziz Petrus Bazilikası'nın sunağının altındaki Roma Vatikan nekropolisinde Campus Petri'nin yanına inşa edilmiş Gaius Trofeosu ve kırmızı duvar denilen yapılarda bulunmuştur. Bu sorunlu kompleksle ilgili sentez için aşağıdaki olağanüstü belgelere bkz. Zander 2014, 28-29; 333-336.

nedeniyle bronz levha olmayıp Havari'nin mezarına tapınmak için inşa edilen bu ilk yapının içine giren kişinin hemen görebileceği gümüş bir levha olmalıdır.

Mezarın yakınındaki mekanın doğu yarısında yer alan iki havuzun varlığı özel bir önem taşımaktadır. Şimdiye kadar başka bir örneği bilinmemektedir. 2 m derinliğinde, açık bir kült işlevine sahiptir ve MS 6. yüzyıla tarihlenen geometrik motiflerle bezeli mozaik bir tabanın içine yerleştirilmiştir. İlk kullanım evresinden itibaren mezarın etrafındaki alanın suyla yapılan sağaltım uygulamaları için kullanılmış olduğunun altını çizmek gereklidir⁵⁹. MS 6. yüzyılın ikinci yarısında kilisenin inşasıyla piskopos Theodosius'un girişimiyle⁶⁰ iki havuz korunmakla kalma-
yıp genişletilmiştir. Doğu tarafta iki tane daha küçük ve daha az derin (1 m) havuz, bireysel dalmalar için yapılmıştır. Mermer levhadan sürgü kapak sayesinde istendiği zaman daha büyük havuzlara suyun akması sağlanıyordu. Orta nefin son derece hareketli olmasını sağlayan öğelerin ve işlevlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla, grafik tasarımıyla ilgilenen Remo Rachini ile birlikte renkli illüstrasyon

aracılığıyla yardımla içine girilebilen büyük havuzların, nefin otasındaki yuvarlak havuzun ve arka planda Mezar'ın cephesine yaklaşan dua eden ve şifa dileyen hacıların betimlenmesiyle tanımlamaya karar verdik (Res. 22).

Bu son araştırmalarda da ortaya çıktığı gibi, kutsal kompleksi oluşturan çeşitli kısımların gelişimi ve dönüşümü, 5. yüzyılın ilk yarısında büyük sekizgen *Martyrion*'un ve tepenin eteklerinde Hamam yapısının inşasına odaklanmıştır. İkisi de aynı akstadır ve aynı ölçü sistemindedir. Ancak Mezar'ın etrafına inşa edilen *memoria*'ya müdahale etmemektedir⁶¹. MS 6. yüzyılın ikinci yarısında bu en eski yapı, üç nefli, *matroneum*'lu, mezarı anıtsal bir kontekste çerçeveleyen büyük kiliseyi gerçekleştirmek için yıkılmıştır. Mucize yaratıcı özelliğine artan ilgi tüm Bizans dünyasında giderek artmıştır. Kentin çeşitli kısımlarında tespit edilen 7. yüzyılın ikinci yarısındaki depremden sonra Kilise titiz bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Büyük *Martyrion* ise ağır bir yangın sonucunda tahrip görmüş depremin etkisiyle de yıkılmış ve bunun sonucunda terk edilmiştir. Zira yeniden inşası için artık mevcut olmayan muazzam kaynaklara ihtiyaç duyuluyordu; zamanla soyulmuş ve sekizgenin kolları içinde mermerlerin yakılmasıyla kireç ocağı haline getirilmiştir⁶². Orta Bizans Dönemi'nde

⁵⁹ D'Andria 2011/12, 23-28. Arınma için yıkanma ritüeli yahudi dini uygulamalarıyla (*miqva'otb*) bağlantılıdır ve arkeolojik sit alanlarında yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Vörös 2016, 321-349. Bizans kutsal alanlarında suyun sağaltıcı işlevi için bkz. Ousterhout 2015, 65-77. Calabria'da da içine cin kaçanların kurtulma ritüelinde, Serra San Bruno Manastır'ında hamsin yortusunda Pazartesi günü *spirdati*'ler (cin çarpmışlar) diz çökmüş Aziz'in heykelinin yer aldığı granit havuzun içine daldırılıyorlardı: Bu uygulama kaynağın buz gibi suyuna daldırılan San Bruno cezalandırma geleneğini hatırlatıyor: Zanzottera 2009, 325-326.

⁶⁰ Asya'nın politik ve dini olayları çerçevesinde Hierapolis Hıristiyanlığının gelişiminde piskoposların rolü için bkz. Flippini 2018a, 249-290.

⁶¹ Sekizgen planlı *Martyrion* ile ilgili bilgiler için hala geçerli olan yayın için bkz. Verzzone 1956, 37-61; 1960, 1-20. Filistin'in merkezi planlı yapıları ve Hierapolis yapısıyla olası bağlantısı için bkz. Shalev-Hurvitz 2015, 243-245.

⁶² D'Andria R. 2016, 771, Res. 13. MS 4. ve 10. yüzyıllar arasında kutsal alandaki değişimler, büyük sekizgen *Martyrion* inşaatıyla bağlantılı olarak bkz. D'Andria 2013b, 125-138.

mezarı çevreleyen ekklesiastik kilisenin yeniden yapımı son derece zengin mermer bezemelerle (Res. 23) gerçekleşmiştir. Hem dini törenlerle ilgili donanım hem de kısmen eski malzemeler kullanılarak kısmen yenilenmiş şemalara uygun olarak daha küçük ve yuvarlak motifli çok renkli parçalarla *opus sectile* döşeme yenilenmiştir (Res. 24). Restorasyon çalışmaları sırasında mermer döşemenin hazırlanmasında kullanılan harcın içinde bulunan I. Nikephoros (802-811) sikkesi bu yenilemenin kronolojisini doğrulamaktadır.⁶³ Bu dönemde mezarın yanında ana nefin ortasındaki havuzlar toprağın altında kalmıştır, ancak su ile sağaltım uygulaması devam etmiştir. Kuzey nefin batısında C127 mezarını içine alan duvarla temas eden ve ana nefte mevcut olan havuzla aynı yükseklikte bir havuz yapılarak içi hidrolik kireçle kaplanmıştır. Roma Dönemi'ne tarihlenen mermer yivli bir lahit'e ait iki büyük levha devşirme olarak kullanılmıştır, olasılıkla bir zamanlar *nekropolis* olarak kullanılan bu alandan alınarak kullanılmıştır. Yeni havuz yer döşemesinden yaklaşık 90 cm yüksekliktedir; içine girmek isteyen inananlar önce korkuluğu geçmek zorundaydılar; bu nedenle havuzun kenarı sürekli kullanımdan aşınmıştır ve kazınmış haçlar mevcuttur (Res. 25).

Mezar Kilisesi de MS 10. yüzyılda başka bir depremle ağır tahribata uğramıştır ve yeniden inşa edilmemiştir; MS 11. yüzyılda açık kalmıştır ve özellikle ana nefte Havarî'nin mezarının yakına gömülme ayrıcalığına sahip Hıristiyan cemaatin önde gelenlerinin gömüldüğü *ad sanc-*

tos bir mezarlık gelişmiştir⁶⁴. Bu dönemde, Kilise'nin ana nefinde yan duvarlar boyunca küçük mezar anıtları sıralanmıştır, böylece ortada tek üstü kapalı alan olan kuzey yandaki *pastophoriumun* içine oyulmuş bir koridor oluşmuştur. Bu alanda iki sütunlu temponlu küçük bir kilise yapılmıştır. Haç motifleriyle süslü yuvarlak motifler taşıyan devşirme mermer levhalarla kapatılmıştır. Onun önünde aynı nefin batı yarısı bir avlu gibi açık alan olarak kullanılmıştır. Diğer yapılardan alınan devşirme mermer levha döşemelidir, MS 10. ve 11. yüzyıllar arasına tarihlenen küçük bir kilisenin önünde inananların toplandığı alandan, ana nefin içindeki mezarlar bölgesini ayırmaktadır (Res. 26)⁶⁵.

MS 12. ve 13. yüzyıllar hristiyanlar tarafından kompleksin kesin olarak terk edildiği dönemdir. Bu dönemde, kalıntıların içine yarı göçer Selçuklu Türklerinden bir grup yerleşmiştir. Yapının yıkılmamış kısımlarındaki barınak olabilecek bölümlerini kullanmışlardır.⁶⁶ Mezarın taş eğimli çatısı yerinde koruna geldiği için mükemmel bir barınaktı ve içindeki traverten sekiler yatak odası olarak kullanılabilirdi; onun önüne Kilise'nin yıkıntısından aldıkları malzemelerle duvar inşa ederek küçük bir giriş mekânı oluşturdu (Res. 27). *Synthronon*'un arkasındaki koridorda gıda depolanması için bir yer yaratılmış (Res. 28) ve tüm alanda ocaklar ve ev kullanımı için mutfaklar mevcuttur, bir kısmı mermer döşemenin üzerindedir, diğerleri

⁶⁴ Caggia 2014a, 148-152, Res. 3-5.

⁶⁵ D'Andria 2017b, 46-47, Res. 12.

⁶⁶ Selçuklu Dönemi kullanımı graffiti bezemeli sırlı keramik ve MS 13. yüzyıl başlarına tarihlenen iki sikke kazılarının ilk yılında tespit edildi: D'Andria 2011/12, 40-41.

⁶³ D'Andria 2017a, 361.

inşa edilmiştir⁶⁷. *Narteks*'in önündeki alanda gıda pişirilmesiyle ilgili faaliyetler yoğunudur. Ocakların yanında Orta Bizans kilisesinin kullanımına ait tören objeleri bulunmuştur. Bulunan eserler arasında sırlı seramikten kupa-kalyks, graffiti bezemelidir (çizgi ile yapılmış haç ve dörtkenarında Yunan harfleri mevcut), olasılıkla kutsal törenlerde kullanılmıştır, Constantinopolis üretimidir (Res. 29)⁶⁸. Bronz buhurdanlık (Res. 30) ve yine bronz asalı haç (Res. 31) dikkat çekicidir. Sonra yeniden kap ve günlük işler için alet olarak kullanılmıştır ve metalini kullanmak üzere eritmemişlerdir⁶⁹. Aynı alanda Bizans dünyasının çeşitli yerlerinden Kutsal Alan'a ulaşan hediyelerin önemine tanıklık eden başka objeler de bulunmuştur: bunların arasında kaya kristalinden bir obje nadirliğiyle dikkat çekmektedir, yuvarlaklarla süslü halka, bir kalyksin ayağı ya da bir haçın ayak kısmı olabilir (Res. 32). Bu tür kutsal tören objelerinin benzerlerini San Marco hazine-sinde görüyoruz. Constantinopolis'te üretilmiş olmaları, zira burada kaya kristaliyle çalışan atölyeler bilinmektedir. Kutsal Topraklardan gelen haç bezemeli kurşun bir *enlogia* da ele geçmiştir (Res. 33).

Hacıların Duvarı

2015 yılı çalışmalarında mimari kompleksin Havari Philippus'un anısına ithaf edilen kutsal alan olarak tanımlanmasını doğrulayan bir keşif yapıldı. Ephesos'taki Aziz Ioannes Bazilikası ile birlikte

tüm Küçük Asya'daki en ünlü hac noktasını temsil etmektedir⁷⁰. *Narteks* girişi sağlayan mekanın içindeki kazıda, kilisenin kuzeybatısına en yakın, Ayazma *pilaster*'inin arkasında, hacıların *narteks*'e girmeden önce bekledikleri yerin tanımlanması mümkün oldu. *Narteks*'e girmeden önce ve soldaki merdivenle havarinin mezarının üstündeki platforma çıkabiliyorlardı. Daha sonraki kullanımın yaptığı tahribata rağmen, mekanın mermer levhalar ve tuğlalar ile yapılmış opus sectile döşemesinde etkileyici bir kontrast görülmektedir; *narteks*'e girilen kapının sol tarafında mermerden bir Roma lahdi yer almaktadır ve kalkan mızrak bezemeli tiptedir. Bizanslı sanatçılar tarafından zarif haç motifleri eklenmiştir (Res. 34)⁷¹. Kiliseye göre mekanın son kullanım dönemi Orta Bizans Dönemi'dir ve güçlü bir depremin neden olduğu MS 10. yüzyıl yıkıntısından öncedir: bu dönemde duvarlar beyaz sıvayla kaplanmıştır, saman izleri vardır ve bazı nadir yerlerde kırmızı boya ile yapılmış yatay kuşaklı bezeme korunmuştur.

Mekân Selçuklu Dönemi'nde yoğun olarak kullanılmıştır. MS 10. yüzyıl depreminden sonra tonoz çatısı en azından kısmen korunmuş olmalıdır ve yıkıntıların arasında yaşayan kişilere barınak olmuştur. Özellikle mekânın kuzey duvarının yakınında devamlı ocak kullanımı, sıvalı duvarlarda yoğun siyahlaşmaya neden olmuş ve daha sonraki depremlerde de zarar görmüş ve yıkılmıştır. Bu nedenlerle sivanın korunma durumu son derece kö-

⁶⁷ Kilisenin bezemesine ait mermer levhayla kapatılmış yerde üç tam kap saklanmıştır, MS 13-14. yüzyıl kullanımına ait olabilir: Motolese 2013/14, 121-123, Res. 49-50; Caggia 2016b, 754.

⁶⁸ Motolese 2013/14, No. 123, 111, Lev. 18.

⁶⁹ D'Andria 2017a, 359-360, Res. 13.

⁷⁰ Doğu'daki Hıristiyan kutsal alanlarıyla ilgili genel sorunlar için bkz. Maraval 2004, 385, Hierapolis ve Laodikeia'ya kısa değerlendirmeler mevcuttur.

⁷¹ D'Andria 2017a, 359, Res. 9-10, 12.

tüdür: pek çok noktada tüm yapıdaki çatlaklar nedeniyle kopmalar mevcuttur ve acil güçlendirme çalışması gerekli olmuştur. Bu mekânda, Orta Bizans Dönemi'nde hacılar kutsal mekâna girmek için bekliyorlardı ve belki de geceyi geçiriyorlardı: dört çevre duvarında bir adam boyu yükseklikte metal uçlu bir şeyle yapılmış graffitiler görülmektedir, daha az ölçüde kömür kullanılan boyalı yazıtlar mevcuttur. Kuzey duvarda şanslı bir şekilde yerinde korunmuş geniş sıvalı bölümler tespit edilmiştir, diğer taraflarda ise dökülmüştür. Diğer duvarlarda yerinde durarlarda ise, kuzey duvarda olduğu gibi yoğun graffitiler görülmemektedir. Francesco Guizzi ve Alistér Filippini'nin yoğun çalışmasıyla, Ağustos'un en sıcak günlerinde güneşin en tepede olduğu saatlerde okunması mümkün olmaktadır, toza ve rahatsız konuma rağmen okunması mümkün oldu ve çok sayıda yazıt çözümlendi⁷²; bir tanesinde sakallı, uzun giysili, sol elinde üzerindeki çizgilerin bir metne işaret ettiği açık bir ruloyu tutan bir figür tanımlandı (Res. 35). Olasılıkla bir azizin betimidir ve Philippus olma olasılığı göz ardı edilmemelidir, genellikle elinde parşömeden bir rulo ya da yazılı bir sayfa tutarken betimlenmiştir. Diğer graffitiler çoğunlukla tanrıya yakarışlardır. *Kyrie boethi ton doulon sou* formülüyle yazılmıştır ve inananın adını içermemektedir.⁷³ Bazı yerlerde *Philippos* ismi okunmaktadır. *Phelepos* gibi pek çok çeşitlemesiyle birlikte tekrar

edilmiştir ve *iotakismos* telafuzu yazan kişinin *eta* ile *iota* ayrımını yapmasını engelliyordu. Duvarın sol kenarında ayakta duran kişinin yazdığı yükseklikte bir alanın (uzunluk 14 ve genişlik 5 cm) içinde boyayla yazılmış kısa bir metin yer almaktadır: *Abba...doulos tou apostolou Filippou*⁷⁴. Bu değerli yazılı belge kutsal alanın içinde ilk kez, mezarının ve kutsal emanetlerinin tapınım gördüğü yapıyla doğrudan bağlantılı bir yerde Havarî kültüne gönderme yapmaktadır. Kentin başka yerlerinde de azizin kutsanması için yazılan metinler söz konusudur: kenti geçerek kutsal alana ulaşan *stenopos*'taki kaidelerden birinde bir haç ile birlikte Philippus'un adı graffiti olarak yer almaktadır⁷⁵. Kuzey Agora kazısında Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir keramik parçasının üstünde yer alan graffitide *aghion apostolon tou Christou* yazmaktadır⁷⁶. Havarî'nin anısına yapılan göndermeler yakındaki Laodikeia kentinin ana yolları boyunca mevcuttur, *plateia*'daki (Suriye Caddesi) bir sütunun üzerine kazınmış merkezi planlı bir yapı ve gamalı haç ile yanındaki *Philippos* adı olasılıkla Hierapolis Martyrionu'na işaret etmektedir.⁷⁷ Hierapolis'te görüldüğü gibi, diğer hristiyan kutsal alanlarında Roma Callista katakombundaki Papi kriptasındaki graffitilerin de yoğunlaştığı yerler. Kült yapısının azizlerin naaşlarına tapındıkları ve kutsal törenler yaptıkları daha iç kısımlara göre giriş ya da bekleme alanlarıdır⁷⁸.

⁷² Richter 2017, Ek 2.

⁷³ Aynı formül Orta Bizans Dönemi'nde merdivenin üstüne Ayazma alanına giriş gibi inşa edilen bir eşinin üzerindeki graffiti de karşımıza çıkar: Scardozzi 2015, 137, Pafta 21. Selçuklu Kulesi denilen yapı. Tanrıya yakarış Ephesos Aziz Paulus Mağarası'ndaki MS 6. yüzyıla tarihlenen graffitilerde de karşımıza çıkmaktadır: Pillinger 2000, 16-29.

⁷⁴ D'Andria 2017a, 359, Res. 11.

⁷⁵ D'Andria 2016a, 626-628, Res. 9-11.

⁷⁶ Arthur 2006, 121-122, Res. 57.

⁷⁷ Şimşek 2007, 126, Res. 47.

⁷⁸ Yasin 2015, 51.

Kilisenin içinde boyalı küçük bir grup yazıt daha bulunmuştur. Orijinalinde duvarların kaplamasında kullanılmış mermer levhalar üzerinde kömürle yapılmış boyayla yer almaktadır: bu yazıtlar 10. yüzyıl depreminden daha sonraki bir zamana olasılıkla yapının nekropolis olarak kullanılmaya başladığı döneme aittir. Bazı örneklerde tek kelime ve birbirini takip eden yunanca harflerin kimisi silinmiştir. Bunlar yazma denemeleri olarak yorumlanmıştır. Metinleri yazmak için papirüs ya da parşömen gibi değerli malzemelerin olmadığı zaman mermer levhaların veya tuğla parçalarının *ostraka* olarak kullanımı bilinmektedir, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen tuğlanın üzerinde bir kaç satırdan oluşan bir graffitide de karşımıza çıkmaktadır: “Genç Selene'ye” selamla başlayıp teslis formülüyle bitmektedir⁷⁹.

Bu mermer levhalardan birinde (25 x 14 cm; Res. 36) iki satır halinde boyayla yapılmış bir yazıt yer almaktadır ve harfler Yunanca değildir. En sonunda Ermenice olduğu tespit edildi ve iki akademisyen sayesinde birbirinden bağımsız olarak aynı şekilde tercüme edildi⁸⁰. Prof. Nikoloz Alecsidze⁸¹ aşağıdaki tercüme yaptı: ES ANDRIKS OR EKI I SB, şu şekilde tercüme edilebilir “I Andr[an]ik who arrived at the Holy...”, metin incelendiğinde devamında bir kilise ya da manastır adı yer alıyor olabilir⁸². Prof. Michel E. Sto-

ne⁸³ şöyle tercüme etti: “I (am) Andrik / who came (?) to holy/St. [, buradaki Andrik, Ermenistan'da yaygın olan Andranik isminin kısaltmasıdır ve ilk olarak doğan anlamına gelir⁸⁴. Böylece Ermeni dilinde yeni önemli bir belge daha elde edildi. Kutsal alanın Hıristiyan egemenliğinden oldukça uzak bölgelerde bile uluslararası hac merkezi olma özelliği bir kez daha doğrulanmış oldu.

Ann Marie Yasin'in Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kült alanlarının inşasında tapınma graffitilerinin işlevine ayrılan yeni bir çalışmada, kamu yazıtlarına göre çoğunlukla ihmal edilmiş bu belgelerin inananların genel davranış biçimlerini ve kişisel adanmayla ilgili farklılıklarını ve bunların kültürel antropoloji açısından da önemini ortaya koyduğunu belirtmektedir⁸⁵. Kiliseler ve kutsal alanlardaki graffiti yazıtlar iki temel özelliği taşımaktadırlar; bir tanesi yazan kişiye odaklanan bir adanmışlık göstergesidir, diğeri ise sit alanıyla etkileşime giren diğer ziyaretçilerle iletişim aracı olmakta ve zaman içinde kutsal manzaraları değiştirmektedir⁸⁶.

Unguentarium'lar ve Tıbbi Uygulamalar

meslektaşıyla bağlantı kurduğu için şükranlarımı sunarım.

⁷⁹ Guizzi – Nocita 2016, 22.

⁸⁰ Dağınık haldeki yunanca harfler ve belki de yazma denemesi olduğu düşünülen levhanın fotoğrafı bir çeviri önerisi sunulmadan yayınlandı: D'Andria 2011/12, 33, Res. 25a.

⁸¹ Oxford Üniversitesi öğretim üyesidir.

⁸² 19 Ağustos 2015 tarihli e-mail; Prof. Alecsidze'ye yazıtın okunmasındaki yardımları için teşekkür ederim ve Prof. Bryan Ward-Perkins'e Oxford'taki

⁸³ Kudüs İbrani Üniversitesi öğretim üyesidir.

⁸⁴ 18 Nisan 2016 tarihli e-mail: Comparative Religion and Armenian Studies'de Emeritus Prof. Michel Stone'a talebime ivedilikle ve etkili bir şekilde cevap verdiği için teşekkür ederim.

⁸⁵ Yasin 2015, 40-41: “Not planned by the patrons or builders of a site, but incorporated into architectural fabrics, the inscribed names, prayers and acclamations speak very directly to the physical action of writing as a popular devotional response to particular places. Second, the graffiti attracted other graffiti”.

⁸⁶ Yasin 2015, 40.

Bahadır Duman yönetiminde Tripolis'te yürütülen 2015 yılı çalışmalarında olağanüstü buluntular ortaya çıkartıldı. Aziz Philippus Kutsal Alanı'nın içinde gerçekleştirilen uygulamaların ve Lykos Nehri Vadisi ile Maiandros arasındaki bölgede hangi üretimlere bağlı objelerin dolaştığının anlaşılmasını sağladı. Bu önemli Asya kentinin *agora*'sında gün ışığına çıkartılan Proto Bizans Dönemi atıkları içinde, iğ biçimli MS 5 ile 7. yüzyıl başlarına tarihlenen ve bu bölgede ve tüm Ege dünyasında yaygın olan iki *unguentarium* bulundu (Res. 37)⁸⁷. Gövdenin alt kısmına pişirilmeden önce vurulan yuvarlak damga, şimdiye kadar bu tür objelerde hiç karşımıza çıkmamıştı. 2 cm çapındaki damga sağ tarafında yazıt olan bir figürden oluşmaktadır; hiç kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde Aziz Philippus'tur. Havari sola doğru yönelmiştir ve belki bir haçı taşıyan bir asa ile ağacın altındaki üç adet küpe dokunmaktadır (Res. 38-39). Bu sahne Hierapolis'e yakın bir yerde 5. yüzyıl civarında yazılan Acta Philippi'deki bir metinle bağlanmaktadır: bu metinde anlatılan Philippus'un esasının mucizevi bir şekilde defne ağacına dönüşmesidir. Kentte Hellenistik-Roma Dönemleri'nde özellikle kehanet bağlamında gelişen Apollon kültüne gönderme yapılmaktadır. Ağacın yakınında boş olan üç adet küple ilgili mucize gerçekleşir ve şarap, zeytinyağ ve tahıl dolar, Havari küplerin içleri hiç boşalmadan kentteki fakirlere dağıtır⁸⁸. İki *unguentarium* üzerinde yer alan bu

küçük damga, bölgedeki dini geleneğe ve Aziz Philippus figürüne bağlı hikayelere işaret etmektedir; ayrıca şaraba yapılan göndermeyle *Acta*'ların yazım geleneğinde bir araya gelen metinlerin kompleks stratigrafisi açıklanmaktadır. Esas yazıma yapılan bir ek söz konusudur, *encratitae* ögesi ön plana çıkmaktadır, alkollü içkilerin yasaklanması ve gıdalarda, ayrıca insani ve cinsel tutkularla ölçülülükü öğütleyen montanosçuluğun bir yorumudur⁸⁹. Bu çerçeveye bir mezar yazıtı eklenebilir, mezar sahibi Titus Flavius Diodorus su içici (*idropotes*) yani şarap içmeyen olarak tanımlanmaktadır. Hierapolis nekropolisindeki lahitteki yazıtı okuyan Tullia Ritti,

ἡ ὀδὸς ἡ ζωοποιός, ἐν τῷ νόμῳ αἰσίου βλαστῆσά τω ἡράβδος
αὐτῆ ὡσεὶ ῥάβδος Ἀαρὼν καὶ γενηθῆτω φρυτὸν μέγα καὶ
δένδρον, καὶ ἔστω εἰς σημεῖον καὶ ἰαμάτων ἀσθενούντων ἐν
ἐπάσασιν ἄσθενεάς. «ἔβλαστῆσεν δὲ παραχρῆμα καὶ ἐγένετο
οφρυτὸν ἀφρηγῆς, ὥστε θουμάζειν τὸν Στάχυν καὶ πάντας ἐπὶ
τῷ παραδόξῳ σημείῳ. ἐποίητο δὲ καὶ τῶν πτωχῶν τὴν πρὸ
νοίαν,
πλήσας τρεῖς πύθους σίτου καὶ ἰννοῦ καὶ ἑλαιοῦ καὶ δίδου
τῷ πλήθει μενόντων ἀνελεῖ πτωχοῦ δὲ νόσου αὐτοῦ ἐπιβ
ἄλλοντος, καὶ ἐχρηγήγει τοῖς ἐπὶ ἡμετέρας ἀναλύσε
ωστοῦ Στάχυος.

Ayant dit ces mots, il planta son bâton dans la cour de Stachys en prononçant cette prière: "Seigneur Jésus-Christ, toi qui es le bâton véritable, le chemin qui vivifie, qu'en ton nom cette verge bourgeonne comme la verge d'Aaron. Qu'elle devienne une grande plante et un arbre qui serve de signe et de remède aux malades de toutes les générations." Aussitôt, le bâton bourgeonna et devint une plante de laurier, de sorte que Stachys et toute l'assistance furent émerveillés de ce signe étonnant.

Il se mit aussi à pratiquer l'assistance des pauvres. Ayant rempli trois jarres de blé, de vin et d'huile, il distribuait à la foule de ces denrées qui restaient inépuisables, bien que personne n'y ajoutât rien. Et il continua à en donner aux pauvres jusqu'au jour du départ de Stachys." (Fransızca çev. F. Bovon, B. Bouvier, F. Amsler).

⁸⁹ Asya'nın bu bölgelerinde Montanosçuluğun yaygınlaşmasıyla ilgili olarak bkz. Tabbernee 1997. *Encratitae* gibi tutucu tarikatlarla ilgili kompleks gerçekliğin güncel tartışması için bkz. Filippini 2018b.

⁸⁷ Duman – Baysal 2017, 539-562; Duman 2018, 343-368.

⁸⁸ Acta Philippi (ve cod. Xenophont. 32), 15, 4: καὶ αὐτὰ εἰπὼν ἔπειθ' ἐπὶ τῆν βακτηρίαν αὐτοῦ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Στάχυος ἐξάμενος οὕτως· «ἀύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἡ βακτηρία ἡ ἀληθινή,

Phryg kentinin hristiyanlık dünyasının bazı çevrelerinde yaygın olan tutucu zihniyetin bir yansıması olarak yorumlanmıştır⁹⁰.

Bu iş şeklindeki *unguentarium*'ların işlevi nedir? Bu objelerin Constantinopolis'te bulunan ilk grubu için John Hayes, kutsal su (bazı durumlarda Ürdün suyu düşünülmüştü) ve hristiyan kutsal alanlarında lambaları yakmakta kullanılan yağ için olabileceğini, hacılara dağıtıldığını ve bazılarının kutsal topraklardan geldiğini ileri sürmüştü⁹¹. Bu özel formlu keramiğe ayrılmış çok sayıdaki yayında başka yorumlar da mevcuttur, özel kokular, özel soslar, değerli şarap vs.⁹² Constantinopolis'ten çok da uzak olmayan Bathonea'da Şengül Aydıngün tarafından yapılan çalışmadaki yeni bir buluntu bu sorunun cevabını çözmek üzere önemli veriler sundu. MS 7. yüzyıl başlarına tarihlenen bir kontekstte bazıları damgalı altı yüzden fazla bu tipte *unguentarium* gün ışığına çıkartıldı (Res. 40)⁹³. Bunların arasında içindeki malzemeye dair bazı kalıntılar tespit edildi ve Tübitak'ta analizi yapıldı. Bu analizlerin sonucunda *unguentarium*'larda tıbbi madde taşındığı sonucu elde edildi: çeşitli hastalıkların tedavisinde ve doğurganlık için kullanılan Fenantrene

ve psikoaktif bir madde olan Metanone'dir⁹⁴. Bu *unguentarium*'lardaki damgaların mevcudiyeti içindeki malzemenin garantisidir, Klasik ve Hellenistik Dönem'deki tıbbi maddeler için kullanılan küçük kaplardaki damgalar gibi düşünülmelidir⁹⁵. Proto Bizans *ampulla*'sındaki çoklu mühürler çözmesi zor monogramlar taşımaktadır, ancak bir kısmında piskopos isimleri okunabilmektedir. Hierapolis'teki bir örnekte bir yıldızın yanında *Erasinou Episkopou* ismi okunmaktadır. Bir örneği Iasos'ta bulunmuştur; Rodos'ta aynı tipteki bir başka *unguentarium*'da *Episkopos Severianos* adı okunmaktadır⁹⁶. Küçük Asya'da özellikle Ephesos'ta çok yaygın olan bu ilaçlar ekklesiyatik otoritenin garantisinde ve kontrolündeki laboratuvarlarda üretiliyordu. Daha eski bir dönem için de aynı yöntem izleniyordu. Hellenistik Dönem'e ait bir damga Kıbrıs'ta ele geçen tıbbi madde için bir kap üzerinde yer almaktadır. Göz damlası üreten kişinin adını taşımaktadır, *lykion* kelimesinin devamında *epenguai* (garanti eden) fiili yer almaktadır, tıbbi ürünün doğruluğunu göstermektedir⁹⁷.

Tripolis'teki henüz yayınlanmamış Aziz Philippus resmini taşıyan iki damga, hamam ve kilisenin içindeki havuzlarla kutsal alandaki yerleşimde, hastaların suya dalmaları ve istiare uygulamalarıyla tedavi

⁹⁰ Ritti 2017, 211-213.

⁹¹ Hayes 1971, 243-248. Bu ampulla da korunan sıvıların iyileştirici işlevi hakkında bkz. Pitarakis 2015, 169-178.

⁹² Cottica 2000, 1000-1001, Hierapolis Martyrionu'nda bulunan unguentariumlar, kullanımı ve kökeni için bkz. Cottica 1998, 83-84, Res. 5-8, “İon Sütun Başlıklı Ev” de bulunan *unguentarium*'lar.

⁹³ Bu yerin çok tabakalı (Hitit Dönemi'nden, *opus sectile* döşemeli bir Martyrion kalıntısı ve konut mekanlarıyla Bizans Dönemine kadar) kazısının ilk beş yılının genel sunumu için bkz. Aydıngün 2017, 371-388.

⁹⁴ Aydıngün ve diğ. 2013, 1-14.

⁹⁵ Guarducci 1974, 358-360, Priene'de bulunan bir grup testi. Morgantina'da bulunan damgalı kaplar için bkz. Sjöqvist 1960, 78-83.

⁹⁶ Guizzi – Nocita 2015, 42-43; Kuzeydoğu nekropolisinde bulunan bir başka yuvarlak damgada patrik/asilzade Petrus'un adını taşıyan bir monogram vardır, 41-42, fig. 10.

⁹⁷ Quilici 2015, 117, Res. 15-16, 19, No. R1.

yapıldığını doğrulamaktadır⁹⁸. Klasik dünyanın büyük sağaltım kutsal alanlarında meydana gelenlerle olan bağlantı açıktır. Küçük Asya'da bunun en üst noktası olan Pergamon Asklepieion'unda tedavi edici azizlerin hristiyan kültürleri aynı çizgide devamlılığı sağlamaktadır⁹⁹. İlahi müdahaleyle sağaltıcı uyku uygulaması halk geleceğinde yakın zamanlara kadar devam etmiştir. RAI arşivindeki altmışlı yıllarda Montesano Salentino'da çekilmiş değerli bir belgeselde, sinirsel ve akli rahatsızlığı olan inananlar ya San Donato heykelinin önünde toplanıyorlar ya da kilisenin içinde geceyi geçiriyorlardı ve tedavi olmak üzere kutsal mekânın içinde uykuya dalıyorlardı (Res. 41)¹⁰⁰.

Havari kültüne ithaf edilen Hierapolis kompleksinde, pişmiş toprak unguentariumlar içinde inananlara dağıtmak üzere tıbbi maddeler üretiliyordu, üzerindeki Aziz'in resmi hem mucize yaratan kişi olarak hem de ilacın faydası için garantör olarak yer alıyordu. Doğu'daki bir kutsal alandaki hastaların tedavisine ve iyileşmesine bağlı bu uygulamalar, hastaların tedavisi için Batı'daki manastırlarda aynı dönemdeki uygulamaları hatırlatmaktadır.

Acta Philippi

François Bovon ve Pierre Geoltrain tarafından hazırlanan sahte/sonradan yazılan hristiyan yazılarına ayrılmış Pléia-

de dizisinde yeni yayınladıkları *Acta Philippi* metni¹⁰¹ Hierapolis'in tarihi ve arkeolojik gerçekleriyle dini kökenleri arasındaki bağlantıyı vurgulamaya katkıda bulundu. Maiandros sismik fayının geçmesiyle ve olağanüstü jeotermal olaylarıyla şekillenmiş bölgenin jeolojik doğasıyla da bağlantılıdır. Karbondioksitli (CO2) gaz salınımı ve yoğun kalkerli sıcak su kaynakları görkemli beyaz traverten oluşumlara neden olmaktadır¹⁰². Bölgenin, pamuk bitkisinin beyaz renginden etkilenen Türkçe Pamukkale adının verildiği peyzajını bugün hala şekillendirmektedir. Fay kuzeyden güneye doğru kentin ana aksını (*plateia*, Frontinus Caddesi) geçmektedir ve ortasında iki ana kırık birbirine karışmaktadır, bu olgu zaman zaman kendisini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada Arkaik Dönem'den itibaren Kybele'ye adanmış bir kült alanı gelişmiştir; MÖ. 3. yüzyılın sonlarında Yunan kolonisinin kurulmasından sonra Hades ve karısı Kore'ye ithaf edilen Hellen yeraltı tanrıları kültüyle devam etmiştir. MAIER tarafından son yıllarda yürütülen kazılarda çok sayıda ve önemli antik edebi metinde söz edilen yeraltı dünyasına giriş olarak düşünülen mağarayla birlikte kentin ünlü *Ploutonion*'u tamamen gün ışığına çıkartmıştır¹⁰³. Bu yeraltı dünyası boyutu *Acta Philippi*'de açıkça anlatılmaktadır ve Hierapolislilerin esas kültü *Ekebidna*, yılan gönderme yaparak kenti, *Ophiorhume*, yani

⁹⁸ Doğu'daki hristiyan kutsal alanlarındaki tedavi amaçlı istiare, azizlerin peygambervari vahiyleri için bkz. Maraval 2004, 224-229; Deroche 2015, 12-25.

⁹⁹ Terapötik kültürler ve pagan ve hristiyan mucizeleri arasındaki bağlantı için bkz. Dal Covolo – Sfameni Gasparro 2008. Anıtsal tesisler ve Yunanistan'daki Asklepieia ritüel pratikleri için bkz. Melfi 2007.

¹⁰⁰ Monte Carmelo mağarasında, akıl hastaları ve kısır kadınlar iyileşmek için geceyi geçiriyorlardı: Ovadih – Pierri 2012, 32, 36, Res. 9.

¹⁰¹ Bovon – Geoltrain 1997, 1181-1320.

¹⁰² Alandaki sismik etkinlikler için bkz. Kumsar ve diğ. 2016, 519-536. Zehirli CO2 alınımı ve yeraltına girişle ilgili mitolojiler için bkz. Pfanz ve diğ. 2014, 92-117.

¹⁰³ Ploutonion'un keşfiyle ilgili ilk sunum için Bkz. D'Andria 2013a, 157-217. Hades Kutsal Alanı'nı ortaya çıkartan kazı çalışmalarının tarihi için bkz. Panarelli 2016, 293-320.

Yılan'ın Yolu adıyla belirtmektedir; bu korkunç tanrının aksine Havari kentin sismik doğasıyla ilgili mucizeler gerçekleştirir, örneğin yeraltı çukurunun yeryüzünde açılarak Philippus'un vaizlerini reddeden putperestleri ve arkadaşlarını yuttuğu bölüm. Bu metinler ile son kazılarda ortaya çıkartılan Phryg kentinin arkeolojik gerçeği arasında benzerliklerle ilgili bu metni yazan kişi tarafından Alistar Filipini işbirliğinde sistemli bir araştırma başlatıldı¹⁰⁴. *Ploutonion* mağarasının önünde kendi etrafına dolanmış yılan betimli iki levhanın bulunuşu bir tesadüf değildir. Hades Kutsal Alanı'nın orta kısmında yer alan bir sunağın ya da kaidenin iki yanını oluşturuyor olmalıdır. Tüm Lykos bölgesinde artarak yayılan hristiyan cemaati tarafından I. yüzyılın ortalarından itibaren böyle özel bir kült kontekstinin algılanmasında, sit alanının şeytani özelliğinin yaratılmasında katkısı olan yeraltı sembolleri ve *Ploutonion*'da gerçekleştirilen kutsal törenler etkili olmuştur. Bu yansıma söz konusu metinde açıkça görülmektedir (Res. 42).

Maiandros kenarındaki Tripolis'te bulunan *unguentarium*'ların üzerindeki Philippus resimli damgaların analizinde görüldüğü gibi, Acta metni ile havarinin betimlenmesi ve biyografik döngüsü, henüz başlangıç aşamasında olan ikonografik bir araştırmanın konusudur, ancak önemli kazanımlar sağlayacağı açıktır. Kıbrıs Arsos'ta saklanan MS 13. yüzyıla tarihlenen olağanüstü bir ikonanın yakın zamanda yayınıyla bu durumu teyit etmek iste-

rim¹⁰⁵; sol elinde açık rulo tutan genç Aziz Philippus'u ortada çerçeve içinde betimleyen Bizans resminde ressamın ve müşterisinin Acta metninin ne kadar sadık kaldığı görülmektedir (Res. 43). Biyografik döngüsünde havarinin Phryg kentine gelişi, mucizeleri, başı aşağıda çarmıha gerilerek şehit edilmesi, gömülmesi anlatılmıştır. Çeşitli sahnelerde Aziz'in yanında konuşan hayvanlar pars ve keçi temsil edilerek *Acta*'ya gönderme yapılmıştır (Res. 44)¹⁰⁶. Nadir bir ikonografik söz konusudur, metne kesin bir gönderme olarak açıklanabilir, Isiah'ın ünlü metninde şöyle geçmektedir (11, 6-7): “Kurt kuzuyla birlikte yaşayacak, pars keçiyle yanyana yatacak”.

Laodikeia'da Yeni Buluntular ve Piskopos Sagaris

Celal Şimşek'in Laodikeia kazıları Phrygia'nın bu önemli kentinin, kentsel yapısı ve önemli anıtları ile özellikle Proto Bizans Dönemi'yle ilgili yeni bir çerçeve sundu. Denizli Belediyesi'nin olağanüstü maddi desteği sayesinde konut alanları, başlıca hristiyanlık kült yapıları özellikle piskoposluk sarayının yanındaki Katedral gün ışığına çıkartılarak restorasyonu yapıldı. MS 5. yüzyıl başlarına tarihlenen sur güzergahının rekonstrüksiyonu yapıldı ve Hierapolis'tekinin benzeri Constantinopolis Aurea Kapısı'nın modeline göre yapılmış iki yanında dörtgen kuleli doğu kent kapısı restore edildi¹⁰⁷.

Bu yeni veriler sistemli kazılara konu olmasa da daha önceden bilinen anıtların işlevlerinin yeni yorumlarının önerilmesi-

¹⁰⁴ Metnin tarihi-arkeolojik detaylı yorumu için: Amsler ve diğ. 1996 ; Amsler 1999, 521-545, son yıllarda gün ışığına çıkartılan arkeolojik keşifler güncellenmelidir.

¹⁰⁵ Bovon 2009, 9-27.

¹⁰⁶ Amsler 1996, 432-437.

¹⁰⁷ Şimşek 2015, 12-20, Res. 3-5, 14.

ni sağladı; bunların arasında doğudan kente ulaşan yol üstünde kent surunun dışında Roma Dönemi'nde doğu nekropolis tarafından kullanılan bir alanda yer alan yuvarlak planlı bir yapı dikkat çekmektedir (Res. 45). Yapının büyük kısmı hala toprak altındadır, traverten bloklarla inşa edilmiş destek duvarları kısmen görülen daha anıtsal bir kontekstin içinde yer almaktadır; mimari kompleks Lykos nehri düzlüğüne göre yüksektedir ve Hierapolis Aziz Philippus tepesine doğru yönelmiştir. Tüm bu ögeler Traversari zamanında yuvarlak yapısı nedeniyle Hierapolis sekizgeniyle karşılaştırılan bir şehitlik yapısı olarak yorumlanmıştır¹⁰⁸. Anıt kent dışı Kutsal Alanı olarak tanımlanan bir kompleksin içinde yer almaktadır, hem kent içindeki konumu hem de Roma Dönemi nekropolisi içinde bulunması nedeniyle havarinin *Martyrion*'uyla karşılaştırılabilecek bir yerdedir. Laodikeia hristiyanlık geleneğinde ana figür MS 2. yüzyılda şehit edilen aziz piskopos Sagaris'tir¹⁰⁹. Gerçekten de Eusebios tarafından aktarılan, piskopos Polikrates tarafından Papa Vittore'ye yazılan Paskalya tarihiyle ilgili sorun konulu mektup, Havarî Ioannes ve Philippus ve piskoposlar Smirne'den Polikarpos, Sardes'ten Melitone, Thraseas (Eumeneia'dan piskopos ve şehit) ve son olarak Laodikeia'dan Sagaris'ten söz eden Asya Kilisesi tezini desteklemektedir. Ünlü metinde Laodikeia'daki mezarından Philippus için kullanılan aynı ifadeyle bahsedilmiştir (*os en Laodikeia kekoimetai*)¹¹⁰. Bu ögeler teme-

linde, Proto Bizans kutsal alan kompleksi içinde yer alan bir Martyrion olabilecek Laodikeia'daki yuvarlak planlı yapının Sagaris kültüne adandığını düşünüyorum ve Roma Dönemi nekropolisi içinde, Havarî'ninkinde olduğu gibi mezarı etrafında gelişen bir gelenek olarak zamanla Lykos Vadisi'ndeki hristiyan cemaati için son derece önemli bir yer haline gelmiştir¹¹¹.

Kültün ve Sagaris Kutsal Alanı'nın gelişimi, İmparatorluk Dönemi'nde büyük gelişme gösteren Asya kentleri arasında gelişen özellikle imparatorluk sarayıyla ilişkilerdeki rekabet çerçevesinde değerlendirilebilir; hristiyanlık döneminde aynı dinamikler yerel azizlerin ve iki kentin de ev sahipliği yaptığı kutsal emanet kültürünün önemine harekete geçmiştir. Havarî Philippus ile piskopos Sagaris arasındaki rol eşitsizliğinin bu tür bir çekışmeyi harekete geçirmek için çok büyük olduğu düşünülebilir; ancak aynı durum Ephesos ve Smirne arasında da ortaya çıkmıştır. MS 6. yüzyıla tarihlenen bir Ephesos yazıtı bu duruma tanıklık etmektedir, Asya metropolitliği konusunda iki kent arasında çok kez yorumlara ve tartışmaya neden olmuştur. Bununla birlikte Smirne'nin piskopos Polikarpos'un şehit olmasına dayanan hristiyanlık kökenlerinin asaletiyle ilgili hakkını arama isteğine karşın, Iustinianus'un metni (*Die Inschriften von Ephesos* Ia, 45) Ephesos'un önceliğinin Havarî Ioannes'in otoritesinin oluş-

¹⁰⁸ Traversari 2000, 94-95.

¹⁰⁹ Huttner 2013, 334-335; şehit edilmesi İmparator Marcus Aurelius, prokonsül Servilius Paulus zamanında gerçekleşmiştir; ancak başka bilgi yoktur.

¹¹⁰ Eus. *Hist.evl.*, 5.24, 5).

¹¹¹ Anadolu'daki kentlerin gelişiminde azizlerin mezarının rolü üzerine yapılan araştırma çerçevesinde, Laodikeia mimari kompleksinin Sagaris'in şehitlik kutsal alanı olarak tanımlanmasını önerdim: D'Andria 2017c, 3-18.

turduğu sağlam temele dayandığını vurgulamaktadır¹¹².

Sonuç

Geçen sene 5 Nisan'da Roma Kutsal Azizler rahiplerinin girişimiyle, 6. yüzyıldan itibaren kilisede korunmuş Havari Philippus ve Giacomo Minore'nin kutsal emanetlerinin araştırılmasına başlandı. 1873 yılında Papa IX. Pio zamanında yapılan kontrolden sonra değerli eşya kutusunun ve ahşap sandığın açılmasını takiben, bir parçası olmaktan onur duyduğum bilimsel heyet tarafından papaz rahip Agnello Stoia (O.F.M. Conv.) ve Nazareno Gabrielli işbirliğinde yalnızca antropolojik kalıntıların değil çok sayıda eserin (kumaş ve ahşap parçaları, çivi, mozaik tesserası vs.) ve değerli eşya kutusunun içinde korunmuş botanik-fauna kalıntılarının analizine başlandı, sonuçları kısa zaman içinde sunulacaktır. Bu çalışma da Hierapolis MAIER tarafından yürütülen araştırmaların sonuçlarından biridir; İtalyan Arkeoloji Heyeti ile Roma Bazilikası arasında, Phryg kentiyle olan sıkı ilişkiler son yıllarda Havari Philippus'un anısıyla daha da güçlenmektedir.

Keşif hakkında 24 Kasım 2011 tarihinde Akademi'de yaptığım ilk sunumda Patrik Bartholomeos'un Hierapolis'i ziyaretinin haberini verdim, aynı ayın 14'ünde Havari'nin *panegyris* gününden bir kaç gün önce Aziz Ioannes Chrisostomos'un Divina Liturgia kutlaması sekizgen Martyrion'un olağanüstü kalıntılarında yapıldı. Bu olağanüstü olayı takiben bu yıllarda patriğin Salento'ya, Bizans gele-

neklerine ve Salento yunanlarının yaşadığı bir kaç köyde hala konuşulan “griko” diyalektine olan ilgisi gelişti; bu ilişkiler çerçevesinde Constantinopolis Patriği'ne, çevrenin, Anadolu'nun Bizans ve Hristiyan kültür ve geleneklerinin korunması için gösterdiği olağanüstü çabası nedeniyle Salento Üniversitesi tarafından arkeolojide *Laurea Honoris causa* verilmesini teklif ettim. 2 Aralık 2016 tarihinde Lecce'de düzenlenen tören, Patrik Bartholomeos'un Puglia'da Ortodoks kilisesiyle ekümenik ilişkiler bağlamında son derece değerli bir fırsat olmuştur.

Resim Listesi

Resim 1. Küçük Asya haritasında Lykos vadisi kentleri.

Resim 2. Lykos vadisinin hava fotoğrafında başlıca antik kentler.

Resim 3. Laodikeia, Katedral'in yukarıdan görünümü (Şimşek 2015).

Resim 4. Hierapolis, Aziz Philippus Kilisesi, *opus sectile* döşemenin restorasyonu.

Resim 5. Ayazma, restorasyondan önce ve sonra.

Resim 6. Bema sütunlarından Mezar'ın görünümü.

Resim 7. Templon, restorasyondan sonra.

Resim 8. Aziz Philippus Kilisesi'nin çatı ve değerlendirme projesi.

Resim 9. Sekizgen'in hava fotoğrafı, solda Kilise, merdiven, köprü ve 13. stenopostan geçen güzergah.

Resim 10. Narteks giriş mekânındaki kazı çalışmaları.

¹¹² Bu metnin ortaya çıkarttığı yasal ve idari konular hakkında bkz. Amelotti – Migliardi Zingale 1985, 125, No 15; Feissel 1999, 127-128, No. 29.

Resim 11. Martyrion'a çıkan merdiven; önde kanallar ve *Castellum Aquae*.

Resim 12. Hierapolis territoryum haritası, Roma ve Bizans Dönemi su kemerleri güzergâhı.

Resim 13. Sunağın altındaki mekân-sarnıç'ın pişmiş toprak levhalı döşemesi.

Resim 14. Laodikeia, bema ve sunağın üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Şimşek 2015).

Resim 15. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen ve Proto Bizans Dönemi'nde yeniden işlenen sütunlu lahit.

Resim 16. Narteksin *opus sectile* döşemesi.

Resim 17. Proto Bizans Dönemi *matroneum*'ün mermer korkuluğu.

Resim 18. Bir pencereye ya da kapıya ait haç motifli levha.

Resim 19. C127 mezarının Roma İmparatorluk Dönemi *nekropolis*'i içindeki üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Max Limoncelli).

Resim 20. Havuzların olduğu yerden Mezar'ın görünüşünün üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Max Limoncelli).

Resim 21. Aziz Philippus'un Mezarı, batı duvarındaki delikler.

Resim 22. Kilisenin içi ve havuzlara giren inananların resmi (illüstrasyon: Remo Rachini).

Resim 23. Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen haç motifli mermer levha.

Resim 24. *Opus sectile* döşemeli kilisenin planı.

Resim 25. Orta Bizans Dönemi'nde kuzey nefe yerleştirilen havuz.

Resim 26. Kuzey nefteki küçük kilisenin önündeki avlu; önde havuzun kenarı.

Resim 27. Kilisenin içindeki Selçuklu yapıları; sağda mezar'ın sol tarafı.

Resim 28. Selçuklu Dönemi'nde synthronon içine saklanan kaplar.

Resim 29. Graffiti haç motifli, sırlı Bizans kalyksi (XII sec.).

Resim 30. Bizans bronz buhurdanlığı.

Resim 31. Bizans asalı haç.

Resim 32. Kaya kristalinden yuvarlaklarla süslü halka.

Resim 33. Kurşundan haç motifli *eulogie* (çizim: B. - H. Eketuft Rygh).

Resim 34. Graffitili mekan, kazı sırasında.

Resim 35. Aziz betimli graffito.

Resim 36. Ermenice boyalı yazıtlı mermer levha.

Resim 37. Maiandros üstündeki Tripolis, damgalı unguentarium.

Resim 38. Tripolis, Aziz Philippus'lu damga.

Resim 39. Tripolis, damganın çizimi.

Resim 40. Bathonea, Heyetin deposundaki olağanüstü *unguentarium*'lar (Aydın 2017).

Resim 41. Montesano Salentino. San Donato Kilise'i'nde geceyi geçirerek iyileşmek üzere toplanan inananlar ("Il male di San Donato" Luigi Di Gianni'nin belgeseli, 6/7 Ağustos 1965).

Resim 42. Ploutonion'da bulunan yılan heykelli kaidenin üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Max Limoncelli).

Resim 43. Arsos (Kıbrıs) genç Aziz Philippus resimli Bizans ikonu (13. yüzyıl) (Bovon 2009).

Resim 44. Konuşan hayvanlar, pars ve keçi ile Aziz Philippus'un mucizesi resmi (Bovon 2009).

Resim 45. Proto Bizans Dönemi'nde Laodikeia planı (Şimşek 2015).

EK 1 AZİZ PHİLİPPUS KİLİSESİ'NİN SU TESİSATI

M. Piera CAGGIA*

Anahtar kelimeler: Aziz Philippus Kilisesi • hamam • su deposu • yıkanma • su tesisatı

Özet: Doğu tepesinde yürütülen sistematik araştırmalar sırasında, Aziz Philippus Kutsal Alanı'na su sağlayan altyapı ile ilgili önemli unsurlar ortaya çıkartıldı. Çeşitli yapım evrelerine ait (İ.S. 4. yüzyılın ortaları, 6. yüzyılın ikinci yarısı, 9. yüzyıl), havarinin mezarının yakınında sağaltım amaçlı yıkanmanın yapıldığı hamamın ve bema alanındaki sunağın altındaki çeşmenin su tesisatı ve drenaj sistemlerini tanımlamak mümkün oldu. Kilisenin dışında Kutsal Alan'ın çeşitli yapılarına su sağlayan borular ve su depoları gün ışığına çıkartıldı. Bu makalede yapının dini ayinlerdeki kullanımının anlaşılması için yeni veriler sunan çeşitli evrelerdeki su tesisatı tanımlanmaktadır.

PLUMBING NETWORKS SERVING THE CHURCH OF ST PHILIP

Keywords: Church of St Philip • Baths • Cistern • Ablutions • Plumbing networks

Abstract: In the course of the systematic investigations conducted on the eastern hill, important elements concerning the infrastructure that supplied water to the Sanctuary of St Philip have emerged. For the various building phases (mid 4th century, second half of the 6th century and 9th century AD) it was possible to identify the supply and drainage systems that served the baths used for therapeutic ablutions near the Tomb of the Apostle and the cistern situated under the altar in the area of the *bema*. Outside the Church, a network of pipes and tanks that supplied water to the various buildings of the Sanctuary was brought to light. The paper describes the plumbing networks in a diachronic key, providing new data for the reconstruction of this key aspect of the ritual use of the complex.

* Lecce CNR Arkeolojik Eserler ve Anıtlar Enstitüsü (IBAM). e- posta: p.caggia@ibam.cnr.it

Aziz Philippus Kutsal Alanı'nda titiz stratigrafik yöntemlerle yapılan son araştırmalar, farklı kronolojik dönemlerde çeşitli yapıların su ihtiyacını karşılayan kompleks bir su tedarik sisteminin varlığının tespit edilmesini sağladı. Bu tesisatlar, MS 4. yüzyılın ikinci yarısında planlanmasına kadar anıtsal projenin tamamlayıcı parçasıdır ve yeni kullanım gereksinimlerine uyum sağlaması için devamlı olarak değiştirilmiştir.

En belirgin kanıtlar kutsal alanın merkezi olan orta terasta bulunmuştur. İlk olarak Havari'nin mezarının etrafına bir yapı inşa edilmiştir (MS 4. yüzyılın ikinci yarısı) ve sonra MS 6. yüzyılın ikinci yarısında üç nefli bazilika yapılmıştır¹.

Mezarın Etrafındaki Yapı

Roma Dönemi *nekropolis*'inde yapılan sistematik yıkımdan sonra², burada yalnızca havarinin mezarına dokunulmamıştır, MS 4. yüzyılda dörtgen planlı bir yapı mezar yapısını içine alacak şekilde inşa edilmiştir. Ana mekân batıya doğru açılmaktadır, güney duvara bir seki yaslanmaktadır ve küçük bir kısmı korunagelmış taş *tessera*'lı mozaik döşemenin zarif geometrik motiflerinin rekonstrüksiyonu yapılabilmektedir³. Mekânda havarinin meza-

rının önüne iki adet yan yana havuz yerleştirilmiştir. Havuzlar uzun kenarlıdır ve 2 m derinliğe sahiptir, tabanı da dâhil olmak üzere mermerle kaplanmıştır, tabanın altından geçen kanaldan su çıkışını sağlayan delikler mevcuttur⁴. Taban döşemesine göre daha yukarda yer alan kuşak yapıyı sınırlandırma amacını taşıyordu. Su teminini sağlayan bir öge tespit edilememiştir, kullanım aşamasında olasılıkla su elle dolduruluyordu⁵. Havuzların işlevine gelince, basamaklara ait bir iz tespit edilemediği için, derinliği de göz önüne alınca kullanıcıların kendilerinin suya girmedikleri suya daldırıldıkları varsayımı öne sürülmektedir. Havuzların mezara yakınlığı F. D'Andria'nın daha önce altını çizdiği gibi⁶, inananların Havari'nin mezarına fiziki yakınlığı nedeniyle suyun mucizevi gücüyle iyileştirilmesi uygulamalarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

MS 6. Yüzyıl Kilisesi

MS 6. yüzyılın ikinci yarısında orta teras, üç nefli bir bazilikanın inşasıyla ve önündeki alanın düzenlenmesiyle güçlü bir değişime uğramıştır. Ekklesiastik yapının kuzey yan nef'i Havari'nin mezarını içine almıştır ve *narteks*'ten bir merdivenle mezarın üstüne yerleştirilen bir platforma ulaşılmasını sağlamıştır⁷. Daha önce tanımlanan yapıya göre kilisenin içindeki suyun varlığı daha fazla önem kazanmış-

¹ Aziz Philippus kutsal alanının keşfiyle ilgili ilk bilgiler için bkz. D'Andria 2011/12, 1-52; Caggia 2016b, 729-760.

² Kuzeydoğu taraftan kente hâkim tepenin tamamı, bir kısmı günümüzde hala görülebilen, yeni bir araştırmanın konusu olan *nekropolis* ile kaplıdır. Bkz. Ahrens – Brandt 2016, 395-414 ve diğer çalışmalar için bkz. Brandt ve diğ. 2017.

³ D'Andria 2011/12, 25; D'Andria – Campagna 2006, Res. 20. Mezarın yer aldığı ana mekan, doğuya doğru, temel düzeyinde korunagelmış başka mekanlara açılmaktadır. Caggia 2018.

⁴ Her havuzun taban levhasına 4'ü yuvarlak ve 2'si dörtgen 6 delik açılmıştır: D'Andria 2011/12, 23, 37, Res. 16; Caggia 2016b, 749-752, Res. 29.

⁵ Boruların yerleştirilebileceği tek taraf kuzeydir, ancak Proto Bizans yapısının inşaatından güçlü bir şekilde etkilenmiştir.

⁶ D'Andria 2011/12, 26-28; 2017b, 44-45; D'Andria – Campagna 2006.

⁷ D'Andria 2011/12, 20-21, 37; Caggia 2016b, 757-758.

tır. Mezarın önündeki havuzlara ek olarak iki adet daha küçük ve daha az derin, birincisinden mermer bölme ile ayrılmış havuz yer almaktadır⁸. Bu sistem suyun özel gereksinimlere göre havuzdan havuza akıtılmasını sağlıyordu. Kilisenin eski mozağe göre daha yüksek olan yeni döşemesi, havuzların sınırlandırılması için yeni bir kenar yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu Proto Bizans tesisatları için stratigrafik araştırmaların derinleştirilmesinin mümkün olduğu kısımlarda havuzların etrafındaki alanda su sağlama borularına rastlanmamıştır. Bununla birlikte korunagelmemiş olan sınırlandırma kenarına pişmiş topraktan veya kurşundan boru yerleştirilmiş olabileceği dikkate alınmalıdır, zira doldurma sistemine ait olabilecek kurşun boru parçası havuzların dolgusu içinde ele geçmiştir.

Bu havuzlara ilaveten yuvarlak bir havuz bazilikanın ortasında bulunmuştur (Res. 46). Orta Çağ sonrasında yapılan bir uygulamayla son derece zarar görmüş olan yapı 2,90 m çapında ve yaklaşık 30 cm derinliğindedir (döşemenin üstüne yerleştirildiği sınırdan bir 30 cm daha eklenebilir)⁹. Tüm yapı mermer levhalarla kaplanmıştır, az sayıda parça yerinde korunagelmıştır. Havuzun ortasında, tabandaki kaplamanın altına yerleştirilmiş ve korunagelmüş pişmiş toprak boru batıdan doğuya doğru eğimlidir (Res. 47). Suyun boşaltma sistemi ise toplama kanalı bulunmaması nedeniyle açık değildir. Arkeolojik veriler, iki havuzun ve daha küçük

havuzlar ile yuvarlak olanın aynı kullanım dönemine ait olduğunu doğrulamaktadır, ancak arınma ritüelinin ve yapıma anlarnın tespit edilmesi zordur (Res. 48a)¹⁰.

Sunak Alanı

Bema alanında sunağın altında gün ışığına çıkartılan suyun kullanımı ve korunmasına yönelik öğeler oldukça karmaşık bir düzeni ortaya çıkartmıştır¹¹. Papazlara ayrılan bölümün ortasında, bir *kybortion*'un altında sunaktan geriye kalan büyük mermer levhanın taşıdığı sütunlar kutsal tören masasını destekliyordu¹². Sunak kaidesinin kuzeyinde küçük bir açıklık, dörtgen biçimli, tuğladan inşa edilmiş bir yeraltı odasına girişi sağlıyordu, söz konusu mekân tam olarak masanın altında yer almaktadır¹³. Mekan beşik tonoz örtülüdür ve hidrolik harçla sıvandktan sonra beyaz sıva ile kaplanmıştır. Yeraltı odası sunağa güneydoğu köşede yer alan pişmiş toprak bir boruyla bağlanmıştır, kaide ile synthronon arasında, doğu tarafından sunağın kaidesine ulaşmaktadır¹⁴. Korunagelmemiş olan opus sectile taban sunak kaidesi ile aynı seviyede yer almaktadır, opus sectile levhalarının yerleştiril-

⁸ Daha küçük olan havuzlar yaklaşık 1 metre derinliğindedir: D'Andria 2011/12, 23-26, Res. 16-17; Caggia 2016b, C ve D havuzları, s. 749, Resim. 29.

⁹ Yuvarlak havuz için bkz. Caggia 2016b, 751, 760, bir kaç alanda kilisenin korunmasını tehlikeye atmış olan Orta Çağ sonrası uygulamaları için bkz. Caggia 2016b, 751, 760, dnp. 78.

¹⁰ R. Rachini'nin illüstrasyonundaki kilisenin içindeki ritüel uygulamaları için bkz. D'Andria – Campagna 2006, Res. 22.

¹¹ Keşif yapıldıktan sonra yapılan ilk okumada sunağın altındaki mekan “kutsal emanetlerin saklandığı yer” olarak yorumlanmıştır: D'Andria 2011/12, 42; D'Andria tarafından daha sonra yeni bir öneri yapılmıştır bkz. D'Andria – Campagna 2006.

¹² Sunağın kaidesi 190 x 90 cm ölçüsündedir; Bkz. D'Andria 2011/12, 29, Res. 21.

¹³ Yeraltı odasının uzunluğu 1,85 m, genişliği 1,25m ve yüksekliği 1,90 m; kapak şeklindeki giriş kapısının ölçüsü 50 x 35 cm; bkz. D'Andria – Campagna 2006, Res. 13.

¹⁴ Borunun ağızı olasılıkla Orta Bizans Dönemi'nde bir mermer levha ya da metal levha ile kapatılmıştır, Bkz. *infra*.

diği harç tabakasından anlaşılmıştır¹⁵. Yeraltı odasının kutsal tören içindeki yeri ve sunakla ilişkisi için aşağıda sunulan Orta Bizans Dönemi Kilisesi'nden elde edilen veriler son derece yararlı olmuştur.

Orta Bizans Dönemi Kilisesi

MS 9. yüzyıl başlarında yapının içindeki ritüel uygulamalarına bağlı önemli yeniden yapılandırma çalışmaları yapılmıştır¹⁶. En fazla çaba gerektiren müdahale olasılıkla, bemanın ve orta nef'e daha önceki döşemenin taşlarını kullanarak geometrik bezemelerle süslü renkli mermer levhalı *opus sectile*'nin yapılmasıdır¹⁷.

Sunak alanı

Papazlara ait özel bölümdeki döşeme bir kaç cm yükseltilmiştir: bu uygulama *kyborion*'un sütun kaidelerinin alt kısmının kapatılmasını gerektirmiştir, bu şekilde baldakenin sökülüp yeniden kurulmasının önüne geçilmiş ve yeni döşemenin içine alınmıştır. Sunak levhasının etrafına tuğladan bir kenar yapılmış ve 20 cm derinliğinde bir havuz elde edilmiştir. Havuzun yapılması nedeniyle doğu tarafa kaidelerle *kyborion* arasına bir basamak yerleştirilmiştir: yeraltı odasına bağlanan pişmiş toprak boru yeni basamağa ulaşabilmesi için yukarıya doğru uzatılmıştır. Borunun ağzı mermer levha ile kapatılmıştır, metal kapatma sistemine benzeyen küçük delikler hala mevcuttu¹⁸. Bu dönemde bemanın

yeni döşemesinin altına kuzey neften sunak alanına kadar gelen pişmiş toprak borular yerleştirilmiştir: yeraltı odasının giriş kapağının 40 cm öncesine kadar olan kısmı bulunmuştur. Orta Bizans Dönemi sonrasındaki müdahaleler sırasında son kısmını kaldırmış olmalıdır (Res. 48b; Res. 49). Bununla birlikte ikincil bir sistem, diğeriyle aynı çapta dirseklili bir boruyla yeraltı odasına suyun getirildiğini ve üstteki havuzun beslendiğini düşündürmektedir: masanın altında başka bir boru yerleştirme izi mevcut değildir.

Aziz Philippus Kilisesi'ndeki suyla bağlantılı ayinlerle ilgili bilgilerin olmaması nedeniyle, sunak-sarnıç kompleks sisteminin kullanımı ve sembolik işlevi ile ilgili olarak yalnızca varsayımlar yapılabilmektedir. Özellikle masanın altındaki küçük havuzun doldurma ve boşaltma boru sistemi yoktur ve belirli durumlarda elle dolduruluyor olmalıdır, belki de doğrudan kutsal alanın kompleks su sistemine bağlı olan altındaki sarnıçtaki su kullanılıyordu. Yan giriş kapağının boyutu nedeniyle sarnıçın düzenli kontrolü için kullanıldığı, sunağın yanındaki dikey borunun ise masanın temizliği sırasında kullanılmış suyun dökülmesi için olduğu düşünülmektedir¹⁹. Kuşkusuz sunak ile temas halindeki su çeşitli ayin uygulamalarında özel bir yere sahipti, ancak kutsal

¹⁵ Orta Bizans Dönemi döşemesindeki delik ve boşluklar daha eski tabakaların incelenmesini ve ilk döşemenin yerleştirme harcının tespit edilmesini sağlamıştır. Arkeometrik analizlerde harçların farklı içeriklerinin olduğu tespit edildi, bkz. Cantisani ve diğ. 2016a, 518.

¹⁶ D'Andria – Campagna 2006; Caggia 2018.

¹⁷ Caggia 2016c, 479-482.

¹⁸ D'Andria 2011/12, Res. 22.

¹⁹ Sunakların altındaki su sistemlerinin mevcudiyeti arkeolojik olarak belgelenmiştir. Laodikeia'daki katedralde sunağın altındaki su doldurma ve boşaltma sistemine bağlı bir tekne gün ışığına çıkarılmıştır: Şimşek 2015, 33-37, Res. 46-48. Ayrıca, Labraunda'daki doğu kilisenin su sistemi ve kontrollü su akışının sağlandığı diğer sistemler için Bkz. Blid 2012, 173-175. Tüm sistemlerde suyun boşaltıldığı borular mevcutken, Aziz Philippus Kilisesi'nde daha karmaşık bir sistemin olduğu görülmektedir.

alandan elde ettiğimiz veriler kesin bir tanımlama yapılması için yeterli değildir.

Merkezi nefin döşemesinin yeniden yapılması, birbiriyle bağlantılı havuzların ve yuvarlak yapının işlevsiz hale gelmesine yol açmıştır. Bu yapılar yakındaki Roma nekropolisinden gelen parçalar ve inşaat atıklarıyla doldurulmuştur: havuzların üstüne mermer döşeme yapılmıştır ve nefin ortasındaki yuvarlak havuzun üstüne yeni yapının *solea'sı* ve *ambon'u* yerleştirilmiştir²⁰. Havuzlara yapılan daldırılma uygulaması, kuzey nefte daha tenha bir yerde Orta Bizans Dönemi'nde de devam etmiştir: burada havarinin mezarının yanındaki yivli lahit teknesi havuza dönüştürülmüş ve içi tamamen sıvanmıştır (Res. 48b)²¹.

Besleme sistemi

Kilisenin dışında tespit edilen su depoları ve künklerden oluşan sistem, su kemerleri aracılığıyla platodaki kaynaklardan taşınan suyu topluyor ve dağıtıyordu.²² MS 4. yüzyılda kutsal alanın ihtiyacı için *Martyrion'un* doğusuna yeni bir *castel-*

lumaquae inşa edilmiştir²³: iç ölçüsü 5,50 x 5,50 m, derinliği 5,70 m olan sarnıcın çatısı tuğladan haç tonozla örtülüdür ve içi hidrolik harçla sıvalıdır. Sarnıcın güney tarafındaki merdiven *Martyrion'un* yer aldığı üst terasa ulaşılmasını sağlıyordu (Res. 50).

Sarnıcı besleyen kuzeydeki sistem tespit edilemedi; büyük su deposunun su çıkış kanalı güney tarafta bulundu ve kutsal alanın alt kısmına doğru *Martyrion'a* çıkan merdivenlerin altından devam etmektedir.

Daha sonraki bir dönemde, MS 6. yüzyıl kilisesinin inşaatıyla çağdaş ya da hemen sonra, sarnıcın güneyine kompleks bir sistem yerleştirilmiştir, taş ve harçla oluşturulan bir yuvanın içindedir, bazıları büyük boyutlu bloklarla yapılmış cephelidir ve Proto Bizans merdiveninin bir kısmını iptal etmiştir (Res. 51). Üst kısımda su pişmiş topraktan kıvrımlı bir kanalın içinden akıyordu (genişlik 40/50 cm). Kanalın dibi çimentomsu bir malzemeyle kaplanmış ve köşeler yuvarlatılarak su akışı kolaylaştırılmış ve itiş gücünü azaltmıştır. Birleşim noktasına dağıtım havuzu yerleştirilmiştir, yanlarda iki adet delikten su dışarı akıyor ve pişmiş toprak boruları besliyordu, bir tanesi doğu-batı doğrultusunda (kiliseye doğru), diğeri kuzey-güney doğrultusundadır (Res. 51; Res. 52, A). İkincisi merdiveni geçiyor ve suyu sekizgen hamama taşıyordu. Bazı noktalarda bir metreden yüksekte yer alıyordu, üst örtüsü düzdür ve kenarları taş levhalarla kaplanmış. Kapatma örtüsünün

²⁰ Havuzların doldurulmasında kullanılmış olan malzemeler için, Bkz. Caggia 2016b, 748-752. Orta nefin içinde yıkıntı halinde bulunan ambonun öğeleri, M. De Giorgi ve S. Pedone tarafından çalışılmaktadır, Caggia 2016b, 745, Resim 22.

²¹ D'Andria – Campagna 2006, Res. 25.

²² Hierapolis kentinin etrafındaki topraklarda yürütülen araştırmalar, kaynaklardaki suyu taşıyarak, Roma Dönemi'nden beri dağıtımını sağlayan üç ana su kemerinin saptanmasını sağladı: Bkz. Scardozi 2012, 111-117; ancak bulunan izlerden hiç biri Aziz Philippus tepesine ulaşmış gibi görünmemektedir, ancak *Martyrion'un* kuzeydoğusundaki alanda çok sayıda pişmiş toprak künk parçası mevcuttur, henüz tespit edilememiş ikincil bir sistem olmalıdır (G. Scardozi'ye bilgiler için teşekkür ederim).

Aziz Philippus Kutsal Alanı'nda gün ışığına çıkartılan su tesisatıyla ilgili ilk bilgiler için bkz. D'Andria 2017a, 360.

²³ MS II. yüzyıla tarihlenen daha eski bir *castellumaquae*, Aziz Philippus tepesinin doğusundaki bir yükseklikte yer almaktadır, bkz. Scardozi 2015, 153.

üstüne eskisine dik olarak merdivenin yeni basamakları yerleştirilmiştir (Res. 50).

Yeni su sistemi yükseklikten dolayı yakındaki sarnıçtan beslenemezdi, bu nedenle başka bir su deposu gereklidir, bu depo henüz araştırılmamış olan kuzey tarafta olmalıdır.

Resim Listesi

Resim 46. Aziz Philippus Kilisesi'nin orta nefi, yuvarlak tekne ve havuzlar (Max Limoncelli)

Resim 47. Arkeolojik araştırmalar sırasında yuvarlak tekne. Havari'nin mezarının etrafına inşa edilen MS 4. yüzyıl yapısı oklarla işaretlenmiştir.

Resim 48. Proto Bizans (a) ve Orta Bizans (b) Dönemlerinde kilisenin su tesisatı.

Resim 49. Kuzey nef (a) ve bemanın (b) su boruları.

Resim 50. Martyrion ve Aziz Philippus Kilisesi arasındaki *castellumaquae*. Merdivenin köşesi vurgulanmıştır.

Resim 51. *Castellumaquae*'nin büyük bloklardan yapılmış cephesi. Doğu-batı yönünde yeniden yapılan merdiven işaretlenmiştir. A-Dağıtım havuzu. B-Künk yatağı.

Resim 52. *Castellumaquae* yapısının üstüne yerleştirilmiş olan merdivenin köşesi. A-Dağıtım havuzu. B-Daha eski merdivenin basamağına yerleştirilmiş güneye doğru giden pişmiş toprak künk.

EK 2 NARTEKSE GİRİŞİ SAĞLAYAN MEKANIN DUVARINDAKİ GRAFFİTİLER

Francesco GUIZZI*

Anahtar Kelimeler: *Graffiti • Aziz Philippus • yakarışlar • boyalı yazıt • Havarî kültürü*

Özet: 2015 yılında Hierapolis'in doğusundaki tepede, Aziz Philippus'a adanmış kilisenin narteksinin batısındaki bir mekanda, graffitiyle kaplanmış iki duvar bulunmuştur. Bu metinler Tanrı, İsa, Aziz Philippus'a yakarışlardır. Arkeolojik veriler ve palaeografik kriterler aracılığıyla 6. yüzyıl sonları ve 7. yüzyıla tarihlenmektedir. Biraz daha erkene tarihlenen bir titulus pictus, Havarî olarak tanımladığı Philippus kültürünü kanıtladığı için özel bir ilgiyi hak ediyor.

GRAFFITI ON THE WALLS OF THE ROOM GRANTING ACCESS TO THE NARTHEX

Keywords: *Graffiti • Saint Philip • Invocations • Painted inscription • Cult of the Apostle*

Abstract: In 2015 two walls covered with *graffiti* were discovered on the hill to the east of Hierapolis, in a hall to the west of the narthex of the church dedicated to Saint Philip. The texts are invocations to the Lord, Christ, Saint Philip. They can be dated to the end of the 6th and the 7th centuries, both through archaeological evidence and palaeographic criteria. A titulus *pictus* slightly earlier deserves special attention since it attests the cult of Philip as the Apostle.

* Francesco Guizzi, Roma La Sapienza Üniversitesi. e. posta: francesco.guizzi@uniroma1.it

2015 yılı çalışmalarında Francesco D'Andria yönetiminde Piera Caggia ve ekibi tarafından Havari Philippus'un mezarının etrafına inşa edilmiş olan bazilikanın narteksine girişi sağlayan bir mekan gün ışığına çıkartıldı¹. İki duvarın yüzeyinde az ya da çok sıva yer almaktadır. Kuzey ve batı duvarlar söz konusudur. Bu makaleyi kaleme alan kişi tarafından, hava koşullarından korunması için duvar yüzeyleri kapatılmadan önce 2015 yılında graffitilerin ve *titulus pictus*'un kopyası çıkartıldı². Yeri doldurulamaz olan gözle okumaya fotoğrafların analizi eklendi. Kuzey duvardaki okunması ve yorumlanması mümkün olan metinler ile görülebilen birbirini takip eden harfler ya da işaretler burada sunulmaktadır. Yazıtların dışında graffiti veya boya ile yapılmış figürler ve diğer bezeme şekilleri mevcuttur.

Kuzey duvar, metinlerin transkripsiyonunu ve kaydedilmesini kolaylaştırmak için bölümlere ayrıldı (Res. 1). Bu bölme işlemi, üstüste bindirilmiş veya bitişik işaretlerle kaplı, her zaman önceden saptanmış bir söz dizimine göre değil, ancak daha sonraki uygulamaların narteksin önündeki mekanın sıvası üzerinde yer alan eski yazıtlara kimi zaman saygı gösterdiği kimi zaman dikkat etmeden yazdığı bu yazılara müdahale etmemiştir.

Kuzey Duvar (sol üst köşeden aşağıya doğru – soldan sağa doğru)

¹ Bkz. Ek 1, Resim 50.

² Yazıtlar 7-12 Eylül 2015 tarihinde kopyalandı ve 14 Eylül'de Alister Filippini ile birlikte yeniden incelendi.

Sıvanın ilk bölümü (A-E kesitleri, maks. genişlik 150 cm):

A) İlk kesit soldan dikey (Res. 2):

1) harfler 1-1,3

((cruX)) Κ(ύρι)ε βοήθη

Tanrım yardım et.

βοήθη yazıtı için bkz örneğin, *SEG XXXVI 770* Siphnos'tan 787 yılına tarihlenmiş; *BE* 1987, 449 (D. Feissel), PH323519: Κ(ύρι)ε βοήθη τοῦ δούλου σου | Εὐστόργη, Κοσμοῦς, Λεώντου, | Νικήτα, Λανπούσας | τῶν ἔμον τέκνων, ἀμήν· |⁵ ἐκτίστην ὡ ἄγηως Θω|μᾶς εἰς ἔτος ,ςσρε'.

2) harfler 1,6

Μ Ι Θ Μ(ητρ)ι Θ[(εο)ῦ] (?)

Tanrının annesine (?)

3) harfler 1,1

Θεός

Tanrı

4)

EKTEMEΛ

Φηλήπου

... Philippus'un

5) Φηλίππου

Philippus'un

6) ΤΙΤΗΓΛΦΟΥ

7) Boyalı yazıt kısmen korunagelmiş çizgiyle sınırlandırılmış bir alanın içinde.³

Bağlama ve kısaltma bir kubbeciğin altında üç dikey çizgi ve yuvarlak *pi* ile. Harfler: 1,1; satır aralığı 0,5 (Res. 3).

Φι[λί]ππ(ος) vel Φι[λί]ππ(ε) vel
Φι[λί]ππ(ου)
ἀββᾶ (?) ΒΑ[- - -]
δοῦλος τοῦ ἀπ(οστόλου) Φιλίππου

Philippus (ya da: Ya Philippus, Philippus'un). Başrahip Ba... havari Philippus'un hizmetkari.

B) İkinci kesit dikey (Res. 4):

8) Birinci kesitte kazınmış yazıtların 45 cm daha sağında.

[Φίλιππος (?)]. ἀβᾶ ..

[δοῦ]λος Χ(ριστο)ῦ.

[Philippus (?)]. Başrahip . . . İsa'nın hizmetkari.

9) [- - - Φίλ]ιππος. ἀβᾶ Α[- c.2 -]Σ
δοῦ(λος) Χ(ριστο)ῦ.

[- - -]Philippus. Başrahip Α... İsa'nın hizmetkari.

10) Κ(ύρι)ε βοή(θη)

Τανρίμ yardım et.

C) Üçüncü kesit dikey:

11) Üst kenardan 10 cm daha sağda:

δοῦλο(ς) Χ(ριστο)ῦ

İsa'nın hizmetkari

12) 9 ile aynı yükseklikte:

Φήληπος

Υ Θ

Philippus ...

İkinci satırın iki harfi şu anlama gelebilir υ(ἰός) θ(εο)ῦ, ancak daha önceki sözcük görülememektedir Χ(ριστό)ς, İsa, kısaltma da yoktur.

D) Dördüncü kesit dikey (Res. 5):

13) Üst kenardan 20 cm daha sağda:

[- - -]N Φήλη(ππος) vel Φήλη(ππε)
vel Φηλή(ππου)

[- - -] Philippus (ya da: Ya Philippus, Philippus'un).

14) Bir erkek figürünün graffitosu uzun giysili ve sağ elinde rulo tutuyor.⁴ Figürün altında bir çeşit tabula gibi bir dikdörtgenin içinde yazılı metin yer alıyor:

((crux)) Κ(ύρι)ε βοήθη τὸν
δοῦλόν σου Τ..Α.

Τανρίμ hizmetkarın Τ...?ye yardım et

15) [Φ]ήληπε

ΔΑ

Ya Philippus . . .

³ Bu yazıttan ilk kez F. D'Andria söz etti: C. Dal Maso, *Philipposripasaqui*, in *Il Sole 24 Ore*. 31 Ocak 2016 Pazar, s.33 (<http://www.banchedati.ilssole24ore.com/doc.get?uid=domenica-DO-20160131033ACytevAC>); sonra ise, Guizzì – Nocita 2016, 22.

⁴ Bu figür havari ve incil yazanını temsil ediyor olabilir zira elinde bir rulo tutuyor: Bkz. Richter 2017.

16) Κ(ύρι)ε βοή(θη)

τὸν [δοῦλόν σου - - -]

Tanrım yardım et [hizmetkarın - - -]

E) Beşinci kesit dikey:

17) Κ(ύρι)ε βοή(θη)

Tanrım yardım et

18) Κ(ύρι)ε βοήθη

Tanrım yardım et

Harçlı ikinci bölüm (kesitler F-H, maksimum genişlik 250):

F) Altıncı kesit dikey:

19) Κ(ύρι)ε

Tanrım

20) Graffito latin haçı ve etrafına yerleştirilmiş harfler; yatay kol metni iki satıra ayırıyor (Res. 6):

Κ(ύρι)ε ((crux)) βο-

ή- ((crux)) θη

Tanrım yardım et

21) Soluna harfler yerleştirilmiş haç çizimi:

Κ(ύρι)ε ((crux))

Tanrım

G) Yedinci kesit dikey (Res. 7):

22) Yazıtın hemen üstünde yazıtsız bir daire mevcut.

Κ(ύρι)ε βοήθη

Tanrım yardım et

23) Κ(ύρι)ε βοή(θη)

Tanrım yardım et

24) Βαβα

Βασήλης

Baba Basilis

H) Sekizinci kesit dikey:

25) Φήληππ[ος - - -] velΦήληππ[ε-
- - -] velΦηλή[ππου - - -]

Philipp[o - - -](ovvero: o Filippo,
diFilippo)

26) ΜΟΡΟΣ

Batı duvar (harç yüzeyi çok aşınmış):

27) Κ(ύρι)ε βοή-

τη

τὸν

[δοῦλόν σου - - -]

Tanrım yardım et [hizmetkarına - - -]

Okunabilen tek boyalı yazıt ve graffitiler arasındaki ilişki, birinci ve ikincileri kronolojik bir sıraya yerleştirmemizi sağlar⁵. *Titulus pictus*ların daha önce olduğuna işaret ederek üstünde yer almaktadırlar. Kuzey duvardaki (büyük olasılıkla diğer duvarlardakilerin de) boyalı yazıtın graffitilerden daha eski olduğunu belirleyen göreceli bir kronoloji tespit edildi. Bu metin ayrı olarak incelenilecek ve daha sonra graffitilere geçilecektir.

⁵ Metnin iç ve dış tarihleme öğeleri daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Titulus pictus(no. 7).

En eski olan yazıt boyalı yazıttır. Söz konusu yazıtı, duvardaki diğer metinlerden ya da görünür olanlardan daha belirgin hale getirmek ve ayırt edilmesini sağlamak için bir çizgi ile çevrelenmiştir. Yazıt aşağıdan yukarıya doğru bazı düzensizliklerle devam etmektedir. Harcın yıpranmış olmasından dolayı tüm harfler açık olarak okunamasa da yazım şekli emin ve özenlidir.

Yazıtta **bağlamalar** ve **kısaltmalar** mevcuttur.

- **OY** (Ϝ). Proto Bizans Dönemi'nin *omicron* ve *ypsilon* arasında yer alan tipik bağlama ögesidir. Üç kere karşımıza çıkmaktadır: δούλος teriminde, -in halinin artikelinde (**TOŪ**) ve Philippus isminin sonunda (**Φιλίππου**).

- **ΠΠ**. Havarinin adında bir tür bağlama/kısaltma, çift *pi* harfini işaret eden üç bacaklı *pi* harfi kullanılmıştır. Yazıtın başında da kullanılmıştır belki orada da havarinin ismi düşünülmelidir.

- **Daire içeren kubbecikli kısaltma** *pi* harfinin üstünde **ἀπο(στόλου)** ve metnin ilk kelimesinin bağlamasında çift *pi* de yer almaktadır: **Φιλ[ι]ππ(ου)**.

Havarinin adı sesli harf sisteminin okunmasında değişiklik göstermemektedir. İki *iota* metnin son kelimesinde korunmaktadır ve en az bir tanesi kısaltılmış ismin başında okunabilmektedir.

Yazıtın dikkat çeken önemli unsurları aşağıda yer almaktadır:

1) Philippus'un havari olarak tanımlanması,

2) metni boyayan ya da boyatan kişinin kullandığı formül.

1) İlk veri başka bir yazıtta söylenen şeyleri onaylar ve açıklığa kavuşturur⁶, Eugénios 21 metni tereddütsüz olarak MS 6. yüzyıla tarihlendirmektedir ve Tabbernee'nin montanoşçulara atfedilmesi önerisine karşı çıkmaktadır⁷:

Εὐγένιος ὁ ἐλ[ά]χιστος ἀρχιδιάκ(ονος) κ(αι) ἐφεστ(ώς) τοῦ ἀγίου κ(αι) ἐνδόξου ἀποστόλου κ(αι) θεολόγου Φιλίππου.

Α Χρ(ιστός) Ω?

Gardner'e göre metinden sonra *alpha* işareti ve üst üste binmiş çizgi ya da *pi* şeklinde bir *omega*dan (**ω**) oluşan bir mühür (Res. 8) yer almaktadır. Ramsay ise işaretleri kollarında *alpha* ve *omega* bulunan bir monogram şeklinde haç olarak yorumlamıştır⁸. Judeich Gardner'i izler, Tabbernee ve Huttner ise Ramsay'in yorumunu takip eder. Yazıt, mezar yazıtı olarak tanımlanmış ve bir lahde ait olduğu düşünülmüştür oysa kilisenin mimarisine ait mimari bir parça olarak kabul edilip "mühürde" **ἀπόστολος (X)ρ(ιστού)** gibi bir şey de okunabilir.

Eugenios basit bir başdiyakoz ve aziz ve şanlı havari ve ilahiyatçı Philippus'un görevlisi.

Ramsay bazı önemli çıkarımlar yapmıştır.

«Bu yazıtta Hierapolis'teki bir kilisenin (hiç kuşkusuz bir kilise) Aziz Philippus'a ithaf edilmiş olduğunun kesin kanıtı yer almaktadır. Philippus'un bu kentle en erken olarak ikinci yüzyıla dayanan geleneksel bağlantısı nedeniyle doğru olarak kabul edilebilir. Ayrıca yazıt, geleneğin

⁶ Judeich 1898, No. 24, Gardner 1885, 346, No. 71; Cumont 1895, 275, No. 131, Ramsay 1897, 552-3, No. 419; Tabbernee 1997, No. 83, 502-508; Destephen 2008, 291.

⁷ Huttner 2013, 370, No. 232.

⁸ Gardner 1885, 340-363; Ramsay 1897, 552, No. 419.

Havari Philippus'a bağlı olduğunu göstermektedir»⁹.

Philippus'un özel olarak tapınım gördüğü bir yer var ise, No. 24'e göre burada bir başdiyakozun görevli olduğu bilinmektedir, burası bir kilise olabilir, ancak bugün mezarının da kompleks bir yapıyla çevrelenerek kutsallaştırılmış olduğunu biliyoruz.

Eugenios tarafından taşınan başdiyakoz ünvanına gelince Hierapolis'te bu ünvanı taşıyan başka kişiler bilinmese de, hagiografik ve epigrafik kaynaklarda başka diyakoz isimlerine rastlanmıştır. Laodikeia'nın merkez kilisesinde bir mozağin yerleştirilmesinde veya diğer yapılarla ilgili işlerin yapılmasında katkıda bulunan bir protodiyakoz ve bir diyakozun isimleri iki yazıtta yer almaktadır¹⁰.

Mozaikteki yazıt bir haçın içindedir:

Πο-
λύ-
καρπος
πρωτο-
διάκονος
ἐποί-
ησα.
Protodiyakoz Polikarpos yaptı.
Mozaikteki yazıt haçın içindedir
Ἀλέξαν-
δρος διάκων
ὑποδήμα-
τας ἐ-
ποίησα.

Diyakoz Alexandrosfasciayı (?mozaikçi?) yaptı.

⁹ Ramsay 1987, 552

¹⁰ Her iki metin için bkz. Şimşek 2013, 354-355; 2015, 75, Res. 108-109. Polikarpos ve Alexandros diğer iki diyakozla birlikte aşağıdaki prosopografik indekste yer almaktadır: Huttner 2013, 492.

MS 2. yüzyıl sonunda aziz kültü ve havari kültürünün örtüşmesiyle ilgili olarak toplanan kaynaklar Tullia Ritti tarafından Ulrich Huttner'in Lykos Vadisi'nde erken hristiyanlık adlı eserinde yorumlanmıştır¹¹. İki ayrı figürle ilgili olarak yapılan asimilasyon, diğer Asya havarisi Ioannis ile eşitlenmesini sağlamaktadır, No 24'te Philippus'a θεολόγος, teologos sanının verilmiş olduğu açıktır.

2) Hierapolis'te bulunan yeni *titulus-pictus* bilgilerimize önemli bir veri daha eklemiştir. Hizmetkârı olduğunu söyleyen bir kişi havariye yakarmaktadır. Ioannis, Tanrı ve İsa için kullanılan yakarma formülünün kullanıldığı bir diğer incil yazarı azizdir. Örneğin, *IEphesos* 4304 b:((crux))ἄγ(ι)ε Ἰω(άννη), βοήθητῶν σὸν δοῦλον Λάζαρον («Aziz Ioannis hizmetkarın Lazaros'a yardım et») ve *IEphesos* 4304 c: ((crux))ἄγ(ι)ε Ἰω(άννη) θεο[λόγε βοήθη - -] («Aziz Ioannis ilahi[yatçı, hizmetkarın --- 2' yardım et]»), ya da *IEphesos* 4318 h duaya Tanrı ve ilahiyatçı Aziz Ioannis eklenmiştir: ((crux)) κ(ύρι)ε σὺ ὁ θε(ὸ)ς ὁ σ(ωτή)ρ ἡμῶν | κ(αὶ) ἅγιε Ἰω(άννη) θεολόγε | τὰ αὐτοῦ κ(αὶ) θεολόγε | βοήθημι τῷ δ(ο)ύλο σου | ἁμαρτολῶ N(ι)κόλαον («Tanrım ve ilahiyatçı Aziz Ioannis sözlerinin ilahiyatıyla hizmetkarın günahkar Nikolaos'a yardım et»). Yine *Ephesos* Aziz Ioannis Kilisesi'nde sütunların üzerinde haç betimlerinin etrafına Ioannis'ten yardım talep eden graffiti-ler kazınmıştır ve sadece ilahiyatçı terimi kullanılmıştır¹². Diğer azizlerle ilgili olarak

¹¹ Ritti 1985, 32-34, Huttner 2013, 190-195; Amsler 1999, 5-9, 441-459.

¹² *IEphesos* 4314-4315.

inananların yardım isterken hizmetkârınım dediği durum çok nadirdir (δοῦλοι).

Havariye tapınımını belirten kişinin kısa bir adı vardır ve B ile başlamaktadır. Ayrıca iki graffitide ἄββᾶ ünvanını taşımaktadır: no. 9-10. Olasılıkla keşişler tarafından doğudaki kullanıma uygun olarak aramcadan gelen ve incilde kullanılan orijinal anlamı “baba” olan terimdir¹³.

Graffitiler

Graffitiler iki kategoriye ayrılmaktadır: bir kısmı insan figürü veya çeşitli şekillerdir, diğerleri harflerden oluşmaktadır. Bu kategorilere en azından bir haçın etrafında yer alan Tanrı'ya yakarış eklenebilir. Figür bir yazıtla birlikte ve genellikle yazıt bir tür *tabula* ile sınırlandırılmıştır. Daha önce belirtilen elinde bir rulo tutan figür incil yazarı olan Philippus'a atıf yapıyor olmalıdır. Altında ise en karmaşık metinlerden biri yer almaktadır (no.14).

Harflerden oluşan graffitiler genellikle önünde ya da arkasında bir haçla birlikte dir.

Yazıtları yakınlaştıran öge harflerin üstüne kazınan yatay bir çizgi ile belirtilen kısaltma kullanımıdır. Kullanımı Geç Antik Çağ'da başlamış ve Bizans Dönemi'nde yaygınlaşmıştır. Boyalı yazıtlarda karşımıza çıkan dairesel kubbecik kısaltmasına rastlanmamıştır.

Yazıtların içeriği basittir. Bazılarında sadece Aziz'in (no. 5, 25) veya Tanrı'nın adı (no. 3), ya da Tanrı'ya yakarış okunmaktadır (no. 19). Tanrı'nın annesi (no. 2), kısaltma olarak şu şekilde MI

Θ[Y] - Μ(ητρ)ῆ Θ[(εο)ῦ] belirtilmiştir, olasılıkla –e halindeki bir ithafla devam etmektedir.

Diğer metinler biraz daha karmaşıktır, başlık metinlerinde karşımıza çıkan yardım isteyen şekliyle yer almaktadır. Tanrıya yakarış kısaltılmış haliyle yazılmıştır Κ(ύρι)ε βοήθη (no. 1, 10, 17-23), üç durumda τὸν δοῦλον/τὸν δοῦλόν σου (14, 16, 27) ile devam etmektedir, bazen de ithaf eden kişinin adı kısmen okunabilmektedir.

İsa'nın hizmetkârı üç tanedir (no. 8, 9, 11) ve iki tanesi başrahiptir (no. 8 ve 9), isimleri okunamamaktadır, ancak bir öncekinde ünvan sadece bir tanesinde mevcuttur (no. 9) ve belki de Philippus'un adı diğeriyle birlikte dir (no. 8).

Bu sonuncusunun adının çeşitlemeleri yer almaktadır: Φίλιππος (no. 7, 10), Φήλιππος (no. 5), Φήληππος (no. 25), Φήληπος (no. 4, 12, 13, 15).

İnananlar arasında bazilikaya gelebilenler bir mekanda sıralarını beklemekteydiler ve bazıları buraya adlarını yazıyorlardı (no. 7, 8, 9, 14, 16?, 24, 27?). Aralarından üç kişi başrahip ünvanını da eklemiştir (bkz. *supra*). Bir tanesi ise βαβα (24) olarak tanımlamıştır.

Kronolojiye gelince graffitilerin boyalı yazıtın üstünde yer alması boyalı yazıtın daha önceye ait olduğunukandılamaktadır. Bu ve diğer yazıtlar için mutlak tarihlendirme oldukça zordur. *Titulus pictus* için MS 6. yüzyıldan sonrası mümkün değildir. MS 6. yüzyılın ikinci yarısı olasılığı güçlüdür. Graffitili metinler daha eskiye ait değildir ve MS 7. yüzyıl ile 6. yüzyıl sonları arasında olmalıdır.

¹³ Emonds 1950, 45-55; Pricoco 2006, 4-5.

Resim Listesi

- Resim 1.** Graffiti duvarlar: dikey kesitlere bölünmüş yazıtlı yüzey.
- Resim 2.** Kesit A ve B, no. 1-10.
- Resim 3.** Kesit A: no. 7: *titulus pictus*.
- Resim 4.** Kesit B: no. 8-10.
- Resim 5.** Kesit D: no.13-14.
- Resim 6.** Kesit F: no. 20.
- Resim 7.** Kesit G: no. 22-24.
- Resim 8.** “Mühür” Judeich 1898, 24; Gardner 1885, s. 346, no. 71).

KAYNAKÇA

- Ahrens 2011/12 S. Ahrens, "A Set of Western European Pilgrim Badges from Hierapolis of Phrygia", *RendPontAc* 84, 2011/12, 67-74.
- Ahrens – Brandt 2016 S. Ahrens – J. R. Brandt, "Excavations in the North-East Necropolis of Hierapolis 2007 – 2011", içinde: F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 395-414.
- Amelotti – Migliardi Zingale 1985 M. Amelotti – L. Migliardi Zingale, *Le Costituzioni giustiniane nei papiri e nelle epigrafi* (Milano 1985).
- Amsler 1996 F. Amsler, "The Apostle Philip, the Viper, the Leopard and the Kid. The masked Actors of a Religious Conflict in Hierapolis of Phrygia (Acts of Philip VIII-XV and Martyrdom)", *Society of Biblical Literature Seminar Papers* 35, 1996, 432-437.
- Amsler 1999 F. Amsler, "Acta Philippi: Commentarius", *Corpus Christianorum* 12 (Turnhout 1999).
- Arthur 2006 P. Arthur, *Hierapolis (Pamukkale) bizantina e turca. Guida Archeologica* (İstanbul 2006).
- Aydingün 2017 Ş. Aydingün, "Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları ilk Beş Yıllık Değerlendirme 2010-2015", *KST* 38.1, 2017, 371-388.
- Aydingün ve diğ. 2013 Ş. Aydingün – A. Aslan – D. Kaya, "Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazılarında ele geçen Unguentariumlar", *İstanbul Araştırmaları Yılığ* 2, 2013, 1-14.
- Battista De Rossi – Gatti 1888 G. Battista De Rossi – J. Gatti, *Inscriptiones christianae urbis Romae Pars prima* 2 (1888).
- Blid 2012 J. Blid, "Sacred Movement to Labraunda – An Archaeological Perspective", *HEROM* 1.1, 2012, 157-195.
- Bovon 2009 F. Bovon, "From Vermont to Cyprus: a new witness of the Acts of Philip", *Apocrypha* 20, 2009, 9-27.
- Bovon – Geoltrain 1997 F. Bovon – P. Geoltrain, *Ecrits apocryphes chrétiens, Bibliothèque de la Pléiade* (Paris 1997).
- Brandenburg 2016 H. Brandenburg, "Die literarischen Quellen und die archäologischen Zeugnisse für den Aufenthalt, den Märtyrertod und die Bestattung des Apostels Petrus in Rom", içinde: B. Schneidmüller – S. Wienfurter – M. Matheus – A. Wiczorek (ed.) *Die Päpste. Amt und Herrschaft in Antike, Mittelalter und Renaissance* (Regensburg 2016) 39-76.
- Brandt ve diğ. 2017 J. R. Brandt – E. Hagelberg – G. Bjørnstad – S. Ahrens, *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology, Studies in Funerary Archaeology* (Philadelphia 2017).

- Cadwallader – Trainor 2011 A. H. Cadwallader – M. Trainor, *Colossae in Space and Time. Linking to an Ancient City* (Göttingen 2011).
- Caggia 2014a M. P. Caggia, “La collina di S. Filippo a Hierapolis di Frigia: osservazioni sulle fasi di occupazione bizantina e selgiuchide”, *Scienze Antichità* 20.2, 2014, 143-161.
- Caggia 2014b M. P. Caggia, “The thermal building of the Sanctuary of Saint Philip in Hierapolis (Phrygia, Turkey)”, içinde: M. F. Boussac – S. Denoix – T. Fournet – B. Redon (ed.) *25 Siècles de bain collectif en Orient. Proche-Orient, Egypte et péninsule Arabique, Actes du 3ème Colloque international Balneorient, Damas 2009* (Cairo 2014) 433-452.
- Caggia 2016a M. P. Caggia, “Le Terme Ottagonali e le loro trasformazioni in quartiere abitativo: osservazioni sulle fasi di età proto e mediobizantina”, içinde: F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 689-713.
- Caggia 2016b M. P. Caggia, “Prime indagini sul terrazzo dell’Aghiasma: la Chiesa di San Filippo”, içinde: F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 729-760.
- Caggia 2016c M. P. Caggia, “The marbles of the Church of St Philip in Hierapolis. Phases of construction and opus sectile flooring”, içinde: T. Ismaelli – G. Scardozzi(ed.) *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation* (Bari 2016) 473-488.
- Caggia 2018 M. P. Caggia, “Mosaic and Opus Sectile Pavements in the Church of St. Philip in Hierapolis”, içinde: C. Şimşek – T. Kaçar(ed.) *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi/The Lykos Valley and Neighbourhood in Late Antiquity* (İstanbul 2018) 309-324.
- Caggia ve diğ. 2016 M. P. Caggia – F. Galvagno – P. Mighetto, “Il percorso processionale della collina di S. Filippo. Interventi di restauro sulla scalinata e sul ponte”, içinde: F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 675-687.
- Caldarola 2016 R. Caldarola, “Analisi contestuale di alcune classi di materiali protobizantini rinvenuti nelle Terme Ottagonali” içinde: F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 715-727.
- Cantisani ve diğ. 2016a E. Cantisani – S. Vettori – M. P. Caggia, “Mortars and plasters of the St Philip Church”, içinde: T. Ismaelli – G. Scardozzi(ed.) *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation* (Bari 2016) 511-522.

- Cantisani ve diğ.
2016b E. Cantisani – S. Vettori – S. Bracci – M. P. Caggia – E. Neri – A. S. Leal, *Fragments of painted plaster from the Church of St Philip in Hierapolis: a preliminary archaeological and archaeometric study* (ed.) *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation* (Bari 2016) 523-540.
- Cottica 1998 D. Cottica, “Ceramiche bizantine dipinte ed unguentari tardo antichi dalla “Casa dei Capitelli ionici” a Hierapolis”, *RdA* 22, 1998, 81-90.
- Cottica 2000 D. Cottica, “Unguentari tardo antichi dal Martyrion di Hierapolis, Turchia”, *MEFRA* 112.2, 2000, 999-1021.
- Cottica 2004 D. Cottica, “Pavimenti in opus sectile dall’insula 104 a Hierapolis di Frigia”, *RdA* 28, 2004, 89-106.
- Cumont 1895 F. V. M. Cumont, *Les inscriptions chrétiennes de l’Asie Mineure* (Roma 1895).
- Dal Covolo – Sfameni
Gasparro 2008 E. Dal Covolo – G. Sfameni Gasparro, *Cristo e Asclepio: culti terapeutici e taumaturgici nel mondo mediterraneo antico fra cristiani e pagani, Atti del Convegno internazionale, Accademia di studi mediterranei, Agrigento 20-21 novembre 2006* (Roma 2008).
- D’Andria 2011/12 F. D’Andria, “Il santuario e la tomba dell’Apostolo Filippo a Hierapolis di Frigia”, *RendPontAc* 84, 2011/12, 1-52.
- D’Andria 2013a F. D’Andria, “ Il Ploutonion a Hierapolis di Frigia”, *IstMitt* 63, 2013, 157-217.
- D’Andria 2013b F. D’Andria, “Storia di un libro sul Martyrion di Hierapolis di Frigia”, *Oriente* 14, 2013, 125-138.
- D’Andria 2013c F. D’Andria, “Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) 2011 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST* 34.3, 2013, 125-138.
- D’Andria 2014a F. D’Andria, *Cebennem’den Cennet’e Hierapolis (Pamukkale). Ploutonion. Aziz Philippus’un Mezarı ve Kutsal Alanı* (İstanbul 2014).
- D’Andria 2014b F. D’Andria, “Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) 2012 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST* 35.1, 2014, 125-138.
- D’Andria 2015 F. D’Andria, “Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) 2013 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST* 36.1, 2015, 203-222.
- D’Andria 2016a F. D’Andria, “Gli scavi del 1974 nelle insulae 96 e 73”, içinde: F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia* 8, 1-2. *Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 623-650.
- D’Andria 2016b F. D’Andria, “Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) 2014 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST* 37.2, 2016, 157-174.

- D'Andria 2017a F. D'Andria, “Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) 2015 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST* 38.1, 2017, 358-370.
- D'Andria 2017b F. D'Andria, “Saints and Pilgrims in the Lykos Valley (Asia Minor)”, *Delition of the Christian Archaeological Society* 38, 2017, 35-56.
- D'Andria 2017c F. D'Andria, “The Sanctuary of St Philip in Hierapolis and the tombs of saints in Anatolian cities”, içinde: J. R. Brandt – E. Hagelberg – G. Bjørnstad – S. Ahrens(ed.) *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology, Studies in Funerary Archaeology* (Oxford 2017) 3-18.
- D'Andria ve diğ. 2008 F. D'Andria – G. Scardozzi – A. Spano, *Atlante di Hierapolis di Frigia. Hierapolis di Frigia II* (İstanbul 2008).
- D'Andria – Campagna 2006 F. D'Andria – L. Campagna, “The Castellum Aquae of Hierapolis of Phrygia”, G. Wiplinger(ed.) *Cura Aquarum in Ephesus. Proceedings of the 12th International Conference on the History of Water Management and Hydraulic Engineering, Ephesus-Selçuk, October 2-10, 2004* (Leuven 2006) 359-361.
- De Giorgi 2016 M De Giorgi, “Materials, forms and models in the St Philip Church of Hierapolis: Byzantine architectural elements”, içinde: T. Ismaelli – G. Scardozzi(ed.) *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation* (Bari 2016) 489-500.
- Delogu 2014 P. Delogu, “Leone III, Santo”, *I Papi da Pietro a Francesco, Enciclopedia Italiana* 1, 2014, 695-704.
- Déroche 2015 V. Déroche, “Dream Healing: from Asklepios to the Physician Saints”, içinde: R. G. Ousterhout(ed.) *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. Catalogue of Exhibition in Sunave Inan Kırca Müzesi* (İstanbul 2015) 12-25.
- Destephen 2008 S. Destephen, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire. 3, Diocèse d'Asie (325-641)*, (Paris 2008).
- Duman 2013 B. Duman, “Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında: Tripolis ad Maeandrum = Tripolis ad Maeandrum: The Latest Archaeological Research Results and New Finds”, *Cedrus* I, 2013, 179-200.
- Duman 2017 B. Duman, “Taberna in Tripolis”, içinde: C. Şimşek – F. D'Andria(ed.) *Landscape and History in the Lykos Valley. Laodikeia and Hierapolis in Phrygia* (Cambridge 2017) 109-142.
- Duman 2018 B. Duman, “Geç Antik Çağ'da Lidya Tripolis'i(MS 4. yy'dan Sasani Tahribatına Kadar”, içinde: T. Kaçar – C. Şimşek(ed.) *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi/The Lykos Valley and Neighbourhood in Late Antiquity* (İstanbul 2018) 343-368.

- Duman – Baysal 2016 B. Duman – H. H. Baysal, “Tripolis ad Maeandrum 2014 Yılı Kazı, Onarım ve Koruma Çalışmaları”, *KST* 37.1, 2016, 563-584.
- Duman – Baysal 2017 B. Duman – H. H. Baysal, “Tripolis ad Maeandrum 2015 Yılı Kazı, Onarım ve Koruma Çalışmaları”, *KST* 38.2, 2017, 539-562.
- Duman – Konakçı 2011 B. Duman – E. Konakçı, “The Silent Witness of the Mound of Colossae: Pottery Remains”, içinde: A. H. Cadwallader – M. Trainor (ed.), *Colossae in Space and Time. Linking to an Ancient City* (Ruprecht 2011) 247-281.
- Feissel 1999 D. Feissel, “Epigraphie administrative et topographie urbaine: l'emplacement des Actes inscrits dans l'Ephèse protobyzantine (IV-VI s.)”, içinde: R. Pillinger – O. Kresten – F. Krinzinger – E. Russo (ed.) *Efeso paleocristiana e bizantina. Archäologische Forschungen* 3(1999) 121-132.
- Filippini 2018a A. Filippini, “Councillors, Heretics and Archbishops in Late Antique Hierapolis: Recent Epigraphical Findings Concerning the City, its Territory, and the History of Hierapolis' Bishopric (IV-IX cent.)”, içinde: T. Kaçar – C. Şimşek (ed.) *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi/The Lykos Valley and Neighbourhood in Late Antiquity* (İstanbul 2018) 249-290.
- Filippini 2018b A. Filippini, “Non sono atti degli apostoli ma scritti demoniaci”. Il movimento enkratita nell'Anatolia tardoantica: iscrizioni, eresiologi e testi apocrifi”, *AMS* 87, 2017, 413-472.
- Foskolou 2016 B. A. Foskolou, “Leipsana, Thaumata kai Evlogies”, *Deltaion of the Christian Archaeological Society* 37, 2016, 157-180.
- Gardner 1885 E. A. Gardner, “Inscriptions Copied by Cockerell in Greece II”, *JHS* 6, 1885, 340-363.
- Guarducci 1974 M. Guarducci, *Epigrafia greca III* (Roma 1974).
- Guizzi – Nocita 2015 F. Guizzi – M. Nocita, “Novità epigrafiche da Hierapolis di Frigia (2013-2014)”, *Scienze dell'Antichità* 21, 2015, 31-46.
- Guizzi – Nocita 2016 F. Guizzi – M. Nocita, “Novità epigrafiche da Hierapolis di Frigia (2015)”, *Scienze dell'Antichità* 22.1, 2016, 17-25.
- Hall 2014 J. M. Hall, *Artifact and Artifice. Classical Archaeology and the Ancient Historian* (London 2014).
- Hayes 1971 J. Hayes, “A new type of Early Christian Ampulla”, *BSA* 66, 1971, 243-248.
- Huttner 2013 U. Huttner, *Early Christianity in the Lycus Valley* (Boston 2013).
- Ismaelli 2016 T. Ismaelli, “La Tholos del Ploutonion, l'edificio augusteo e le preesistenze ellenistiche”, içinde: F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia* 8, 1-2. *Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 321-354.

- Ismaelli 2017 T. Ismaelli, *Il Tempio A nel Santuario di Apollo. Architettura, decorazione e contesto, Hierapolis di Frigia X* (İstanbul 2017).
- Judeich 1898 W. Judeich, “Inscripfen”, içinde: C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter(ed.) *Altertumer von Hierapolis JdI* 4. Ek, 1898, 67-180.
- Kaplan Fund 2017 J. M. Kaplan Fund, *Preserving the Archaeological Past in Turkey and Greece. The J. M. Kaplan Fund Grantmaking Initiative, 2007-2015* (New York 2017).
- Krautheimer 1986 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New Haven - London 1986).
- Kumsar ve diğ. 2016 H. Kumsar – Ö. Aydan – C. Şimşek – F. D'Andria, “Historical earthquakes that damaged Hierapolis and Laodikeia antique cities and their implications for earthquake potential of Denizli basin in western Turkey”, *Bulletin of Engineering Geology and the Environment* 75.2, 2016, 519-536.
- Leo Imperiale 2016 M. Leo Imperiale, “Sanctum oleum sume. Le ampolle a eulogia di tipo microasiatico da Hierapolis di Frigia”, içinde: F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 663-674.
- Maraval 2004 P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie. Des origines à la conquête arabe* (Münster 2004).
- Masino – Sobrà F. Masino – G. Sobrà, “Ricerche e interventi nel Teatro”, içinde: F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli(ed.) *Hierapolis di Frigia. Le attività delle campagne di scavo e di restauro 2004-2006* (İstanbul 2012) 207-233.
- Melfi 2007 M. Melfi, *I Santuari di Asclepio in Grecia I* (Roma 2007).
- Mighetto 2012 P. Mighetto, “Il cantiere del nuovo palcoscenico del Teatro”, F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli(ed.) *Hierapolis di Frigia. Le attività delle campagne di scavo e di restauro 2004-2006* (İstanbul 2012) 235-247.
- Motolese 2013/14 O. Motolese, *Hierapolis di Frigis: chiesa di S. Filippo. I materiali ceramici*, tesi di Laurea Magistrale, Università del Salento (2013/14).
- Neri – Caggia 2016 E. Neri – M. P. Caggia, “Fragments de la décoration pariétale de l'église de St. Philippe à Hiéropolis (Phrygie): matériaux, techniques, motifs. Approches archéologiques et archéométriques”, içinde: L. Neirajimenez(ed.) *Estudios sobre mosaicos antiguos y medievales. Actas del XIII Congreso AIEMA Madrid, 14-18 de septiembre de 2015* (Roma 2016) 285-294.
- Ovadiah – Pierri 2012 A. Ovadiah – R. Pierri, “Elija's Cave on Mount Carmel and its Inscription”, içinde: L. D. Chrupcala(ed.) *Christ is here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, Ofm-Studium Biblicum Franciscanum* 52 (Milano 2012) 29-76.

- Panarelli 2016 P. Panarelli, "Il cosiddetto "Santuario delle Sorgenti"(Ploutonion): Le attività di scavo 2008-2011", içinde: F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 293-320.
- Pedone 2016 S. Pedone, "Byzantine sculpture in Hierapolis: engraving techniques and colour finishes", içinde: T. Ismaelli – G. Scardozzi(ed.) *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation* (Bari 2016) 501-510.
- Pennacchio 2014 M. C. Pennacchio "Giovanni III", *Enciclopedia Italiana* 1, 2014, 537-539.
- Pfanz ve diğ. 2014 H. Pfanz – G. Yüce – F. D'Andria – W. D'Alessandro – B. Pfanz – Y. Manetas – G. Papatheodorou, "The Ancient Gates to Hell and their Relevance to Geogenic CO₂", içinde: P. Wexler(ed.) *History of Toxicology and Environmental Health. Toxicology in Antiquity I* (Amsterdam 2014) 92-117.
- Pillinger 2000 R. Pillinger, "Neue Entdeckungen in der sogennanten Paulusgrotte von Ephesos", *Mitteilungen zur christliche Archäologie* 6, 2000, 16-29.
- Pitarakis 2015 B. Pitarakis, "Empowering Healing: Substances, Senses, and Rituals", içinde: R. G. Ousterhout(ed.) *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. Catalogue of Exhibition in Sunave Inan Kırac Müzesi* (İstanbul 2015) 162-179.
- Quilici 2015 L. Quilici, "Le terme dell'abitato ellenistico romano di Paleokastro", *Orizzonti* 16, 2015, 117-124.
- Ramsey 1987 W. M. Ramsey, *The cities and bishoprics of Phrygia: being an essay of the local history of Phrygia from the earliest time to the Turkish conquest, Band 1,2. West and West-Central Phrygia* (Oxford 1987).
- Richter 2017 M. Richter, *Infra* (2017).
- Ritti 1985 T. Ritti, *Fonti letterarie ed epigrafichei, Hierapolis. Scavi e Ricerche I* (Roma 1985).
- Ritti 2011/12 T. Ritti, "Alcune iscrizioni rinvenute nella Chiesa di San Filippo", *RendPontAc* 84, 2011/12, 53-61.
- Ritti 2017 T. Ritti, *Storia e Istituzioni di Hierapolis. Hierapolis di Frigia 9* (İstanbul 2017).
- Scardozzi 2012 G. Scardozzi, "Ricognizioni archeologiche nel territorio di Hierapolis", içinde: F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli (ed.) *Hierapolis di Frigia. Le attività delle campagne di scavo e di restauro 2004-2006* (İstanbul 2012) 109-142.
- Scardozzi 2015 G. Scardozzi, *Nuovo Atlante di Hierapolis di Frigia. Cartografia archeologica della città e delle necropoli, Hierapolis di Frigia VII* (İstanbul 2015).

- Scardozi 2017 G. Scardozi, “The Marmora Phrygiae Project: the Contribution of Landscape Archaeology Research in the Territory of Hierapolis in Phrygia to the Reconstruction of Building Sites in the City, and their Strategies for Supplying Stone Materials”, içinde: C. Şimşek – F. D’Andria(ed.) *Landscape and History in the Lykos Valley. Laodikeia and Hierapolis in Phrygia* (Cambridge 2017) 165-206.
- Sfameni Gasparro 2008 G. Sfameni Gasparro, “Taumaturgia e culti terapeutici nel mondo tardo-antico: fra pagani, ebrei e cristiani”, içinde: E. Dal Covolo – G. Sfameni Gasparro(ed.) *Cristo e Asclepio: culti terapeutici e taumaturgici nel mondo mediterraneo antico fra cristiani e pagani, Atti del Convegno internazionale, Accademia di studi mediterranei, Agrigento 20-21 novembre 2006* (Roma 2008) 13-53.
- Shalev-Hurvitz 2015 V. Shalev-Hurvitz, *Holy Sites Encircled. The Early Byzantine Concentric Churches of Jerusalem* (Oxford 2015).
- Sjöqvist 1960 E. Sjöqvist, “Morgantina. Hellenistic Medicine Bottles”, *AJA* 64, 1960, 78-83.
- Sotinel 2014 C. Sotinel, “Pelagio P”, *Enciclopedia Italiana* 1, 2014, 529-536.
- Şimşek 2007 C. Şimşek, (*Laodikeia ad Lycum*), *Eski Anadolu Kentleri* (İstanbul 2007).
- Şimşek 2013 C. Şimşek, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum)* (İstanbul 2013).
- Şimşek 2014 C. Şimşek, *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları)* (İstanbul 2014).
- Şimşek 2015 C. Şimşek, *Church of Laodikeia. Christianity in the Lykos Valley* (Denizli 2015).
- Şimşek – D’Andria 2017 C. Şimşek – F. D’Andria, *Landscape and History in the Lykos Valley. Laodikeia and Hierapolis in Phrygia* (Cambridge 2017).
- Tabbernee 1997 W. Tabbernee, *Montanist inscriptions and testimonia. Epigraphic sources illustrating the history of Montanism* (Macon 1997).
- Traversari 2000 G. Traversari, “Laodicea di Frigia”, *RdA* Ek 24, 2000.
- Ungaro 2016 R. Ungaro, “Nota su alcuni elementi architettonici di età romana dall’area del Santuario di S. Filippo a Hierapolis”, içinde: F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli(ed.) *Hierapolis di Frigia 8, 1-2. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* (İstanbul 2016) 775-797.
- Verzone 1956 P. Verzone, “Le chiese di Hierapolis in Asia Minore”, *Cahiers Archéologiques* 8, 1956, 37-61.
- Verzone 1960 P. Verzone, “Il martyrium ottagonale a Hierapolis di Frigia”, *Palladio* 10, 1-20.
- Vörös 2016 G. Vörös, “Bathing and Immersing in Machaerus: the Herodian Royal Bathhouse and the Four Ritual Purification Baths (Miqva’oth)”, *StBiFranc* 66, 2016, 321-349.

- Wenn ve diğ. 2017 C. C. Wenn – S. Ahrens – J. R. Brandt, “Romans, Christians, and pilgrims at Hierapolis in Phrygia: Changes in funerary practices and mental processes”, içinde: J. R. Brandt – E. Hagelberg – G. Bjørnstad – S. Ahrens, *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology, Studies in Funerary Archaeology* (Oxford 2017) 196-218.
- Yasin 2009 A.M. Yasin, *Saints and Church Spaces in the Late Antique Mediterranean* (Cambridge 2009).
- Yasin 2015 A.M. Yasin, “Prayers on Site: the Materiality of Devotional Graffiti and the Production of Early Christian Sacred Space”, içinde: A. Eastmond(ed.) *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World* (Cambridge 2015) 36-60.
- Zander 2014 P. Zander, *La Necropoli di San Pietro. Arte e fede nei sotterranei della Basilica Vaticana* (Roma 2014).
- Zanzottera 2008 F. Zanzottera, “L’acqua nella vita e nell’architettura monastica”, içinde: C. D. Fonseca – E. Fontanella(ed.) *Anima dell’acqua. Catalogo Mostra Milano, Palazzo Reale, 2008-2009* (Milano 2008) 320-327.

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

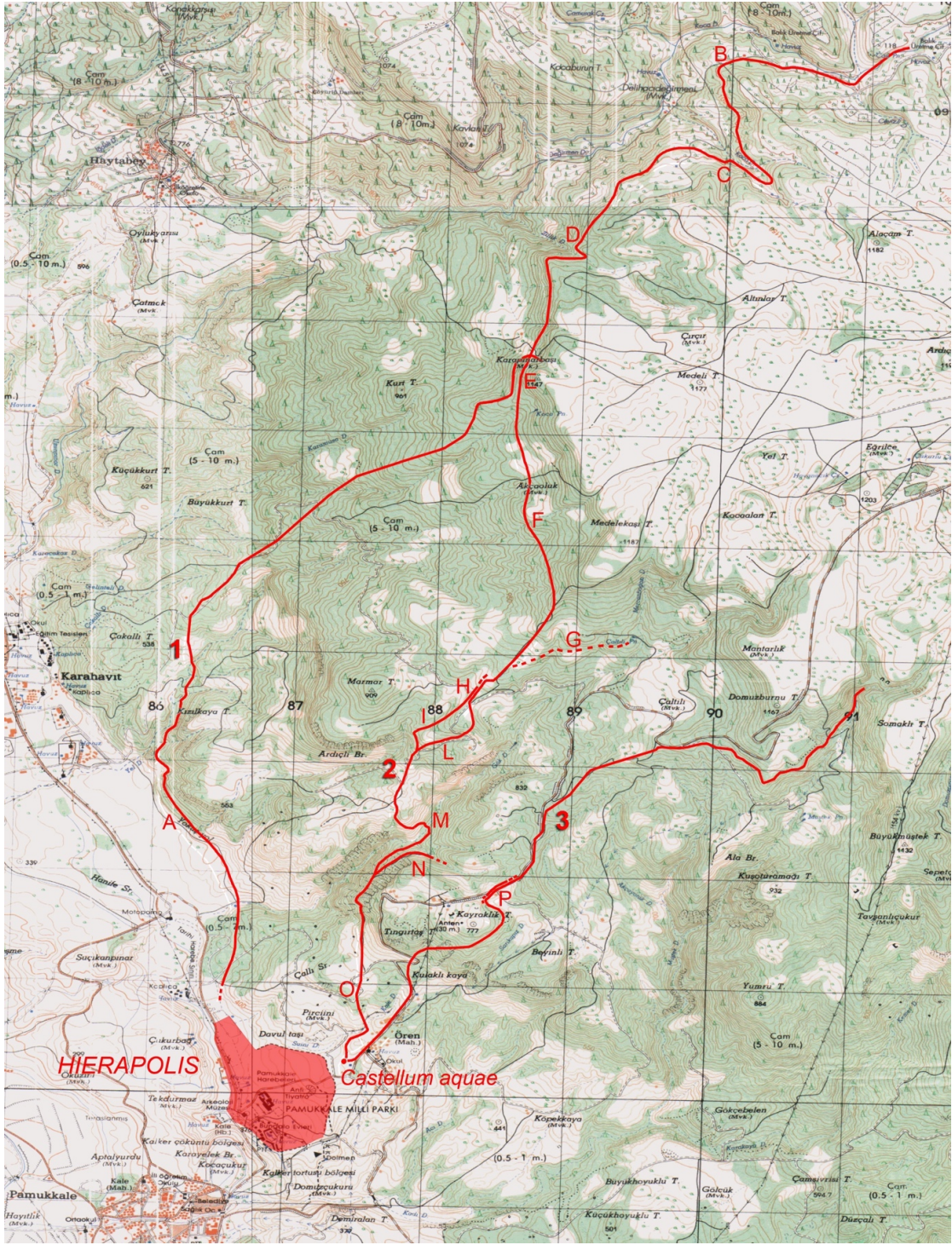
Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

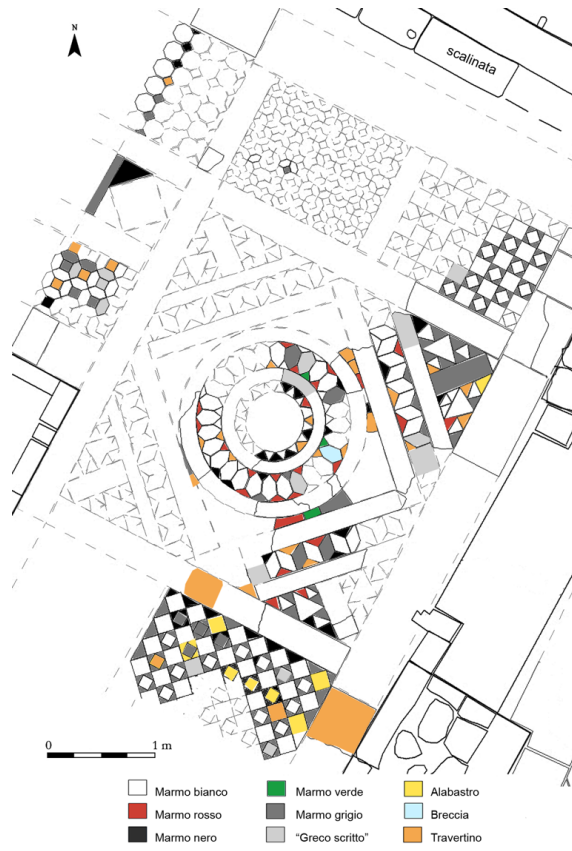
Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

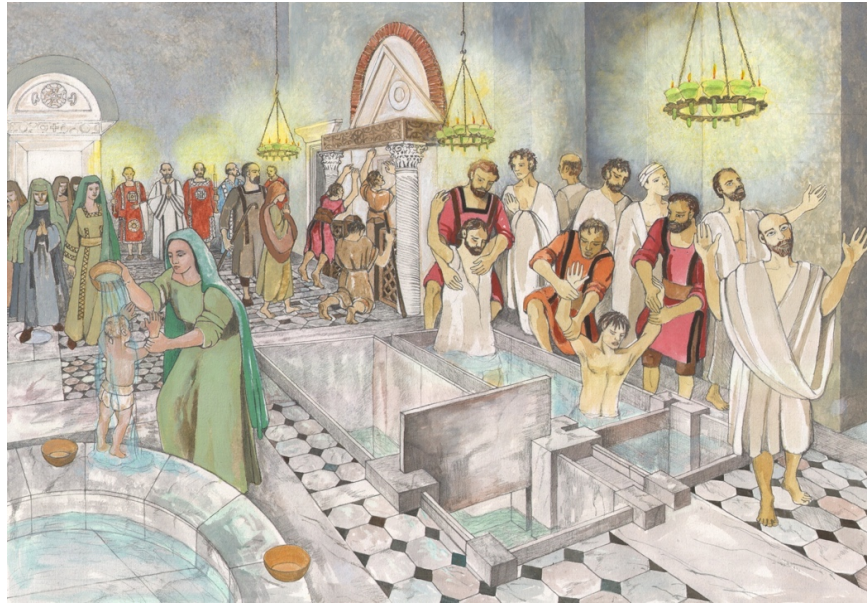
Resim 19

Resim 20

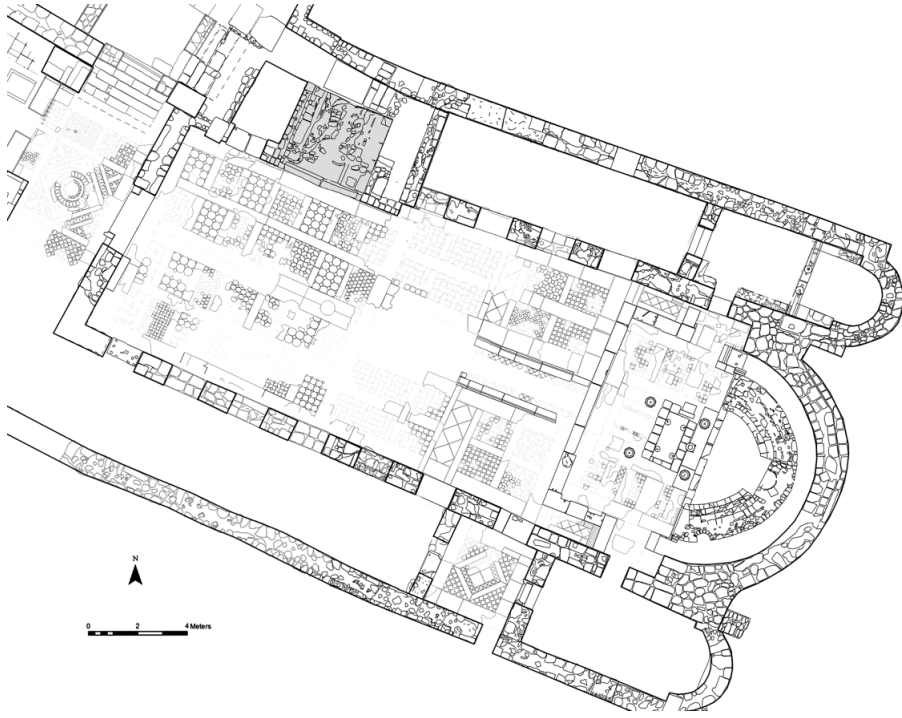
Resim 21

Resim 22

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

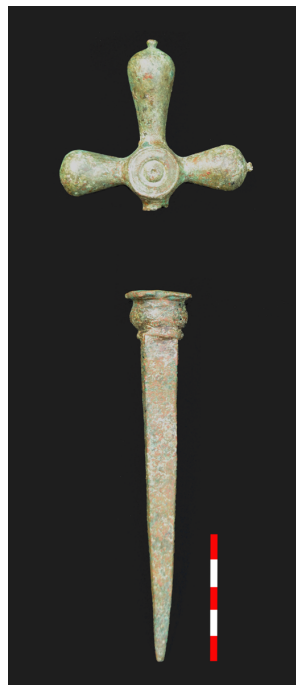
Resim 28

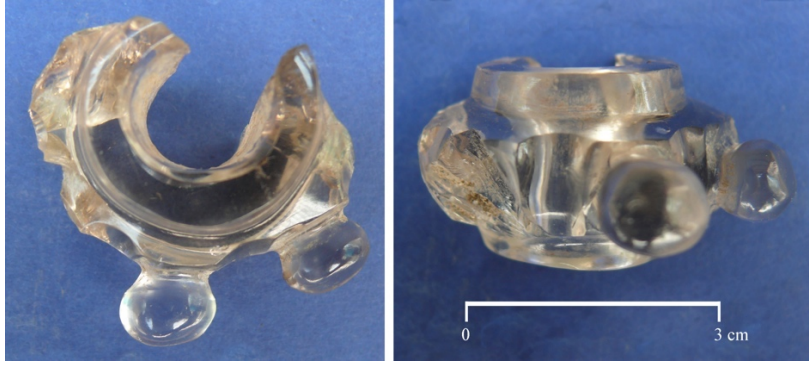
Resim 29

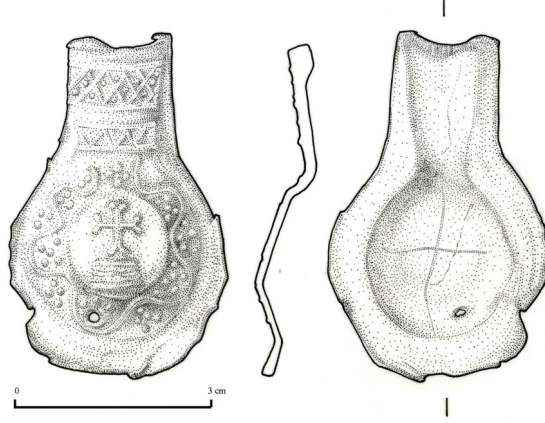
Resim 30

Resim 31

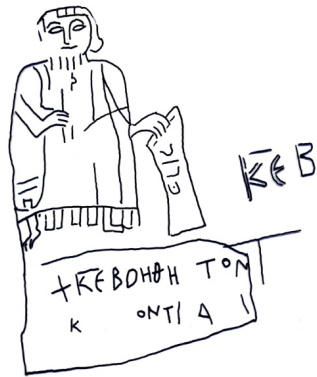
Resim 32

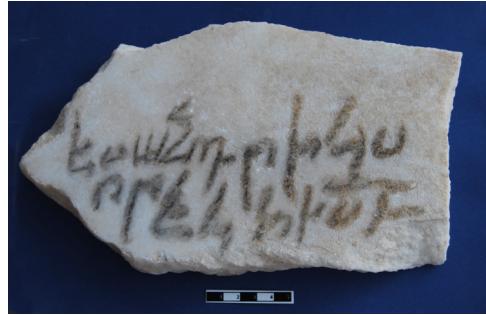
Resim 33

Resim 34

Resim 35

Resim 36

Resim 37

Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

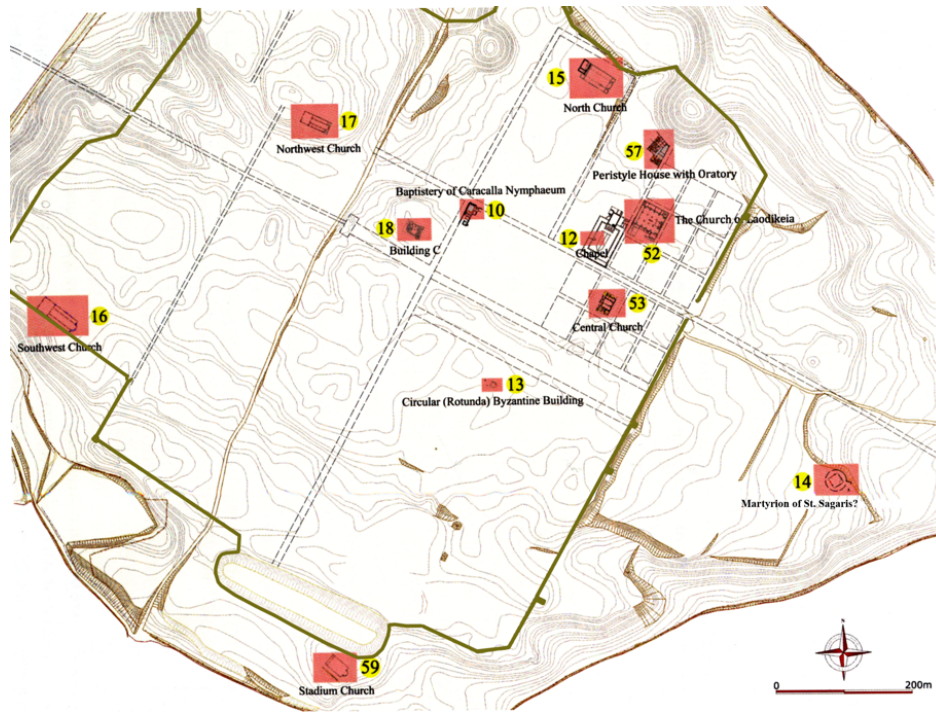
Resim 42

Resim 43

Resim 44

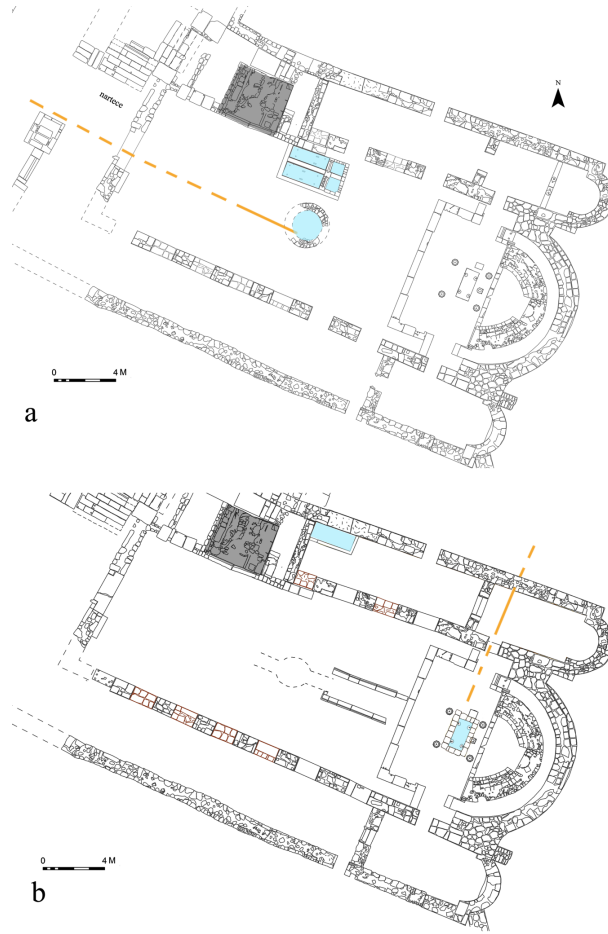
Resim 45

Resim 46

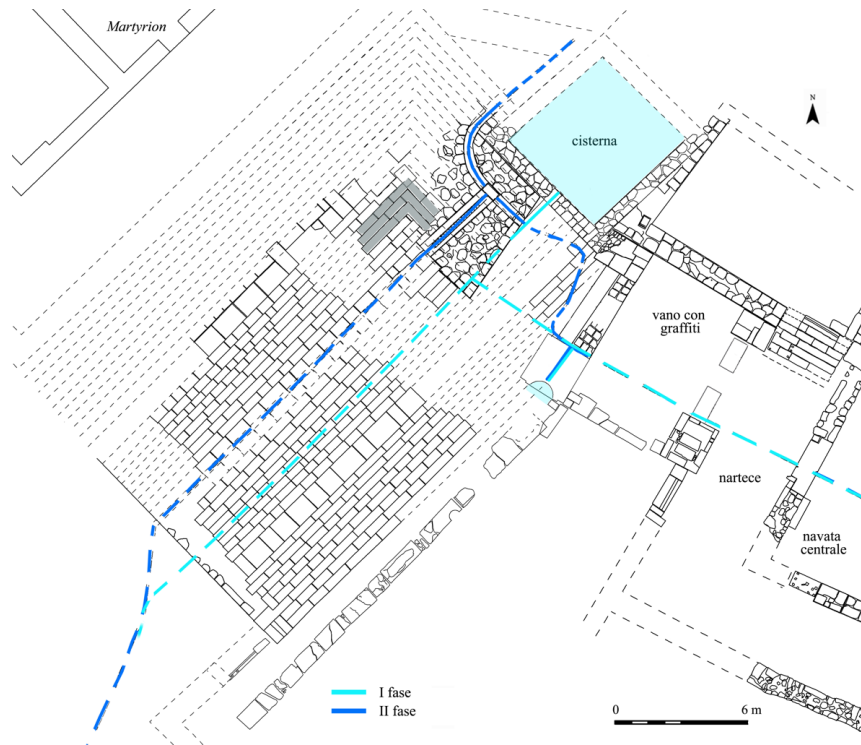
Resim 47

Resim 48

Resim 49

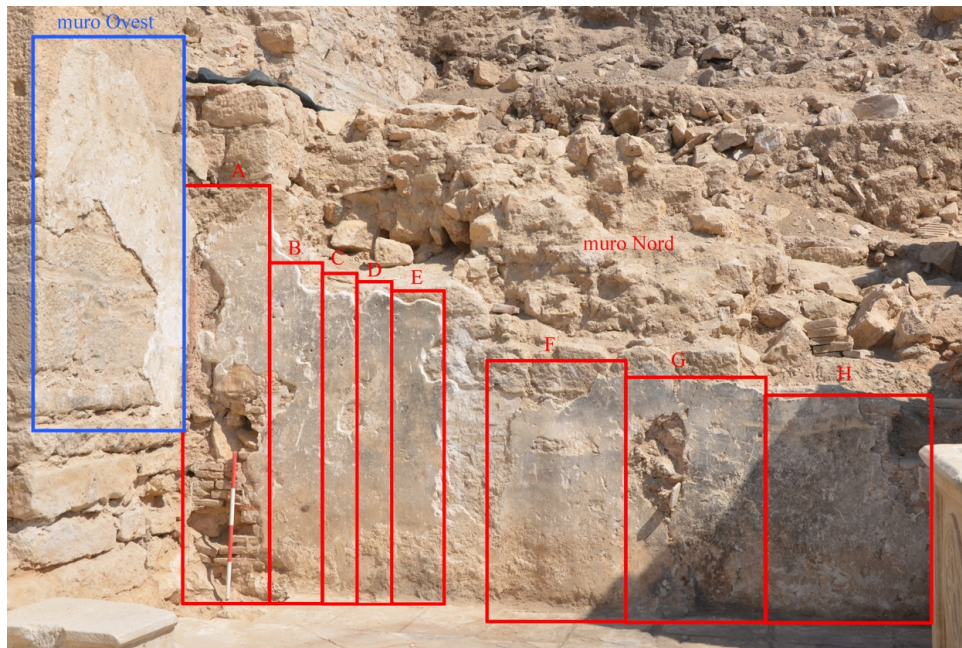
Resim 50

Resim 51

Resim 52

Resim 53

Resim 54

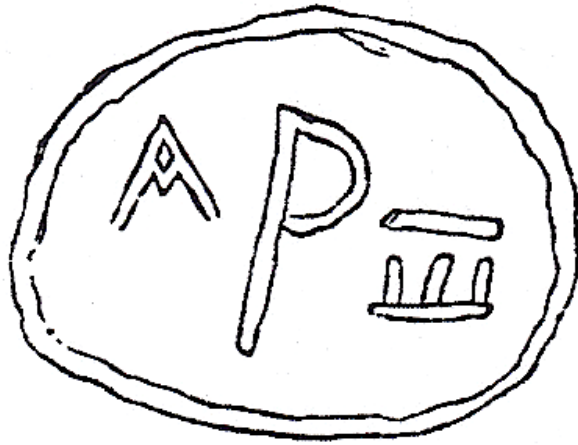
Resim 57

Resim 58

Resim 59

Resim 60